LEEK

gemeentebeschrijving
regio Westerkwartier

Monumenten Inventarisatie Project provincie Groningen

colofon

uitgever : Provincie Groningen

samenstelling : L.T. Hacquebord
J.T. Possel
M. van der Werf
J.B. Wolters

eindredactie
en lay-out : L.T. Hacquebord

INLEIDING

De gemeentebeschrijving van Leek is ontstaan in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Dit project is geïnitieerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en uitgevoerd door de provincies. Het heeft als doel een globaal overzicht te geven van de stedebouw en bouwkunst uit de periode 1850-1940. De inventarisatie is per provincie, gebiedsgewijs aangepakt. Voor de provincie Groningen waren dat de volgende gebieden: het Hogeland (inclusief de gemeente Slochteren), het Westerkwartier, het Oldambt, de Veenkoloniën en het Gorecht.

Om greep te krijgen op het inventarisatiegebied is de volgende methodiek ontwikkeld:
1 er is een regiobeschrijving gemaakt van elk van de hierboven genoemde gebieden, die een algemeen kader biedt voor de uitgevoerde inventarisaties;
2 in samenhang daarmee is per gemeente een gemeentebeschrijving opgesteld, die nader ingaat op de ontwikkelingen in die gemeente;
3 verder zijn door middel van veldwerk structuren en objecten uit de betreffende periode geïnventariseerd. De inventarisatie heeft tevens als toetsing gediend van de regio- en gemeentebeschrijving.

In de gemeentebeschrijving van Leek wordt in het kort een beeld geschetst van de ontwikkelingsgeschiedenis van de gemeente tot 1940. De volgende aspecten komen hierbij aan de orde:

1 begrenzing en ligging van het gebied
2 ontstaansgeschiedenis
3 grondgebruik
4 infrastructuur
5 nederzettingsstructuur.

Na deze ontwikkelingsschets van de gemeente wordt tenslotte in hoofdstuk 6 doel en methodiek van het stedebouwkundig veldonderzoek en de inventarisatie van de bouwkunst weergegeven.

Bij de totstandkoming van deze gemeentebeschrijving en de inventarisatie hebben wij van de kant van de gemeente alle mogelijke medewerking ontvangen. Wij willen haar hiervoor hartelijk bedanken.

J.T. Possel
M. van der Werff
J.B. Wolters

Inhoudsopgave

GEMEENTEBESCHRIJVING LEEK

1 Ligging.....1

2 Ontstaansgeschiedenis.....2
2.1 Geologische geschiedenis.....2
2.2 Bewoningsgeschiedenis.....3

3 Agrarisch grondgebruik.....5

4 Infrastructuur.....7
4.1 Landwegen.....7
4.2 Waterwegen.....7
4.3 Tramwegen.....8
4.4 Overig vervoer.....9

5 Nederzettingsstructuur.....10
5.1 Algemeen.....10
5.2 Nederzettingsstructuur per dorp.....11
- Algemeen.....11
- Leek.....13
- Enumatil.....14
- Lettelbert.....14
- Midwolde.....15
- Oostwold.....15
- Tolbert.....16
- Zevenhuizen.....17
5.3 Verspreide bebouwing.....18

INVENTARISATIERESULTATEN

6 Inventarisatie stedebouw en bouwkunst.....20
6.1 Stedebouwkundig veldonderzoek.....20
6.2 Inventarisatie van de bouwkunst.....21

LITERATUUR.....22

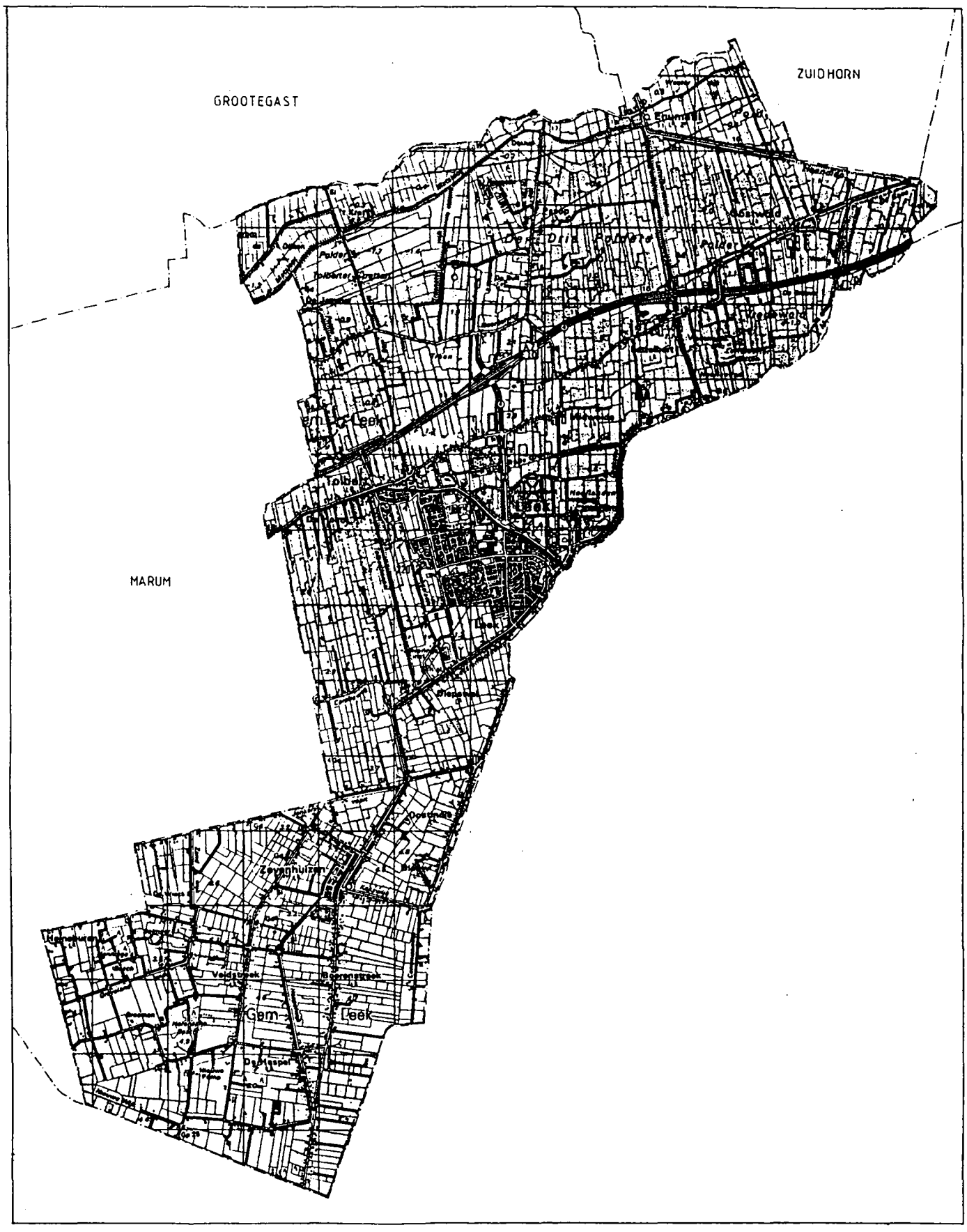

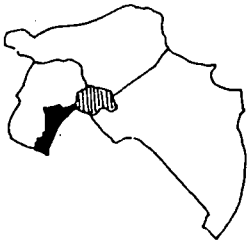

GEMEENTE
LEEK

0 1 2 3 K

GEMEENTEBESCHRIJVING LEEK

1 Ligging

De gemeente Leek ligt in het oosten van de regio het Westerkwartier en ten zuidwesten van de stad Groningen. Het gebied wordt in het noorden begrensd door de gemeenten Grootegast en Zuidhorn en in het westen door de gemeente Marum. In het oosten en zuiden grenst Leek aan de provincie Drente. Het grondgebied van de gemeente beslaat 6682 ha.

In de gemeente liggen de dorpen Enumatil, Leek, Lettelbert, Midwolde, Oostwold, Tolbert en Zevenhuizen. De verspreide bebouwing bestaat onder meer uit de gehuchten Boerenstreek, De Haspel, De Holm, Diepswal, Oostindië, Pasop en Veldstreek.

Tot 1 januari 1990 liep de grens tussen de gemeenten Leek en Marum door het dorp Boerakkker. Bij de gemeentelijke herindeling die op die datum van kracht werd, werd de grens tussen beide gemeenten zodanig gewijzigd dat Boerakker geheel op het grondgebied van Marum kwam te liggen.

2 Ontstaansgeschiedenis

2.1 Geologische geschiedenis

De gemeente Leek vormt samen met de gemeente Marum de streek Vredewold: een zandgebied dat gedurende de ijstijden en daarna is ontstaan.

Tijdens de op één na laatste ijstijd, het Saalien, die circa 200.000 jaar geleden begon, was geheel Noord-Nederland met ijs bedekt. Het ijs sleepte allerlei materiaal met zich mee, zoals zand, leem en keien. Over een groot gebied werd een compact, lemig materiaal afgezet dat rijk aan stenen is: keileem. Dit werd in de vorm van langgerekte plateaus of ruggen afgezet.

Uiteindelijk verdween het ijs uit Nederland en gedurende de laatste ijstijd, het Weichselien (circa 70.000 jaar geleden), bereikte het ijs ons land niet. Wel lag het zo dichtbij dat er sprake was van een koud, toendra-achtig klimaat, waarbij de ondergrond permanent bevroren bleef. Tijdens de barre weersomstandigheden voerden aanhoudende stormen grote massa's fijn zand aan. De bodem werd bedekt met een meer of minder dikke laag dekzand en plaatselijk ontstonden zandruggen in het landschap, waaronder die van Tolbert naar Oostwold.

Omstreeks 10.000 jaar geleden kwam er een einde aan de laatste ijstijd. Het Holoceen brak aan, een warmere periode waarin de zeespiegel steeg. Door het vochtiger worden van het klimaat en het stijgen van het grondwater kon in de laaggelegen gebieden tussen de dekzandruggen laagveen tot ontwikkeling komen. In de geïsoleerde laagten in hoger gelegen gebieden (zoals in het zuiden van Leek) met een slechte waterafvoer, werd hoogveen gevormd.

Samenvattend kan worden gesteld dat in de gemeente Leek:

- de dorpenreeks Tolbert-Midwolde-Lettelbert-Oostwold op een dekzandrug ligt.
- ten noorden en ten zuiden hiervan laagveen voorkomt.
- ten zuiden van Leek hoogveen was ontstaan, maar dit is door afgraving verdwenen. Plaatselijk is nog restveen aanwezig of hebben de gronden een moerig karakter.

De hoogte in de gemeente varieert van -1,7 meter NAP in het laagveengebied in het noorden tot +6,4 meter NAP in het zuiden.

2.2 Bewoningsgeschiedenis

Rond 1000 na Christus vestigde de mens zich permanent op de hogere delen in het gebied. Op de dekzandrug ontwikkelde zich streekvormige bebouwing, waarbij de dorpenreeks Tolbert-Midwolde-Lettelbert-Oostwold ontstond.
Het gebied ten noorden van deze dorpenreeks bestond uit laagveen, dat door de eerste bewoners werd gebruikt als grasland. In de negentiende en twintigste eeuw is dit veen afgegraven. Door het uitvenen ontstonden zogenaamde petgaten.
In het laagveengebied is maar weinig verspreide bebouwing ontstaan. Een uitzondering hierop vormt het gebied De Drie Polders, waar in de eerste decennia van de twintigste eeuw verspreide bebouwing tot stand kwam.

Het gebied ten zuiden van Leek bestond uit ontoegankelijk hoogveenmoeras dat aanvankelijk niet voor bewoning in aanmerking kwam. Halverwege de zestiende eeuw kwam hierin verandering toen werd begonnen met de ontginning van het hoogveen voor de turfwinning. Een belangrijke rol bij de ontginningen werd gespeeld door de heren van Nienoord. Het landgoed Nienoord was in 1525 bij Leek gesticht.
In 1558 werd begonnen met de aanleg van het Leeksterhoofddiep. Van hieruit werden zijkanalen en wijken gegraven, waardoor een veenkoloniale structuur ontstond. Langs de kanalen en wijken kwam bewoning tot stand. Zo ontstonden o.a. in de zestiende en zeventiende eeuw Leek, Boerenstreek en Zevenhuizen.
Het gebied in het westen van de gemeente werd in de achttiende eeuw ontgonnen.
Begin negentiende eeuw werd het wijkenstelsel uitgebreid richting de grens met Drente (Oostindië) en rond de Veldstreek.

Inmiddels was men ook in Friesland begonnen met de ontginning van hoogveen, waarbij men ook het gebied rond De Wilp (gemeente Marum) onder handen had genomen. Dit westelijke wijkenstelsel werd rond 1850 verbonden met het wijkenstelsel van Leek. Hiertoe werd de Jonkersvaart gegraven tussen de Wilpstervaart en het Leeksterhoofddiep.
Aan het eind van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw vonden de laatste hoogveenontginningen plaats en ontstond De Haspel.

De veenontginningen verliepen niet altijd even vreedzaam. In het zuiden van de gemeente maakten verschillende belanghebbenden aanspraak op het hoogveen. De heer van Nienoord meende hier recht op te hebben, maar door de boeren van het Drentse dorpje Een werd hem dit betwist.

Halverwege de achttiende eeuw riep de heer van Nienoord de hulp in van soldaten, waarop ook de Drentse boeren bijstand kregen van het leger. Gedurende de gehele achttiende eeuw bleef de toestand gespannen en het was geen wonder dat de streek de naam 'Kibbelhoogen' kreeg. In 1818 werd het geschil echter bijgelegd en kregen de Groningers het gebied definitief in handen.

3 Agrarisch grondgebruik

In de negentiende eeuw vond in het noorden en oosten van de provincie Groningen een omslag plaats van gras- naar bouwland. In het Westerkwartier, waarvan de gemeente Leek deel uitmaakt, was echter van een dergelijke omslag geen sprake.

AGRARISCH GRONDGEBRUIK GEMEENTE LEEK

jaar	% akker-bouw	% gras-land	% tuin-bouw	tot. opp. cultuurgrond (ha)
1815	26,6	73,4		2944,00
1833	31,5	67,4	1,1	4556,37
1862	30,7	69,3		3619,18
1885	31,8	66,5	1,8	4729,95
1930	21,8	78,0	0,2	5678,59

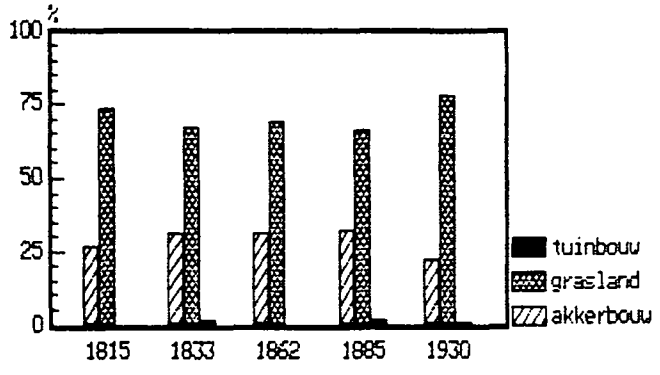

bron: E.W. Hofstee (1985)

In 1815 is bijna driekwart van de totale oppervlakte cultuurgrond in Leek in gebruik als weidegebied. Tussen 1815-1833 neemt het percentage akkerbouw met ongeveer vijf procent toe en daarna blijft het tot 1885 vrijwel hetzelfde. Van een omslag van grasland naar akkerbouw is hier geen sprake.

De omslag zoals die in de rest van de provincie plaats vond, had een aantal oorzaken, waaronder de veepest, de invoering van kunstmest, hoge graanprijzen en een verbeterde waterbeheersing. Daarnaast hebben waarschijnlijk ook minder rationele overwegingen een rol gespeeld: een akkerbouwboer stond in Groningen in hoger aanzien dan een veeboer.
Dat een dergelijke omslag zich in het Westerkwartier niet voordeed kan voornamelijk verklaard worden uit het feit dat de grondsoort en de lage ligging het gebied minder geschikt maken voor akkerbouw.

Daarnaast was men in het Westerkwartier, door de nabijheid van Friesland, waarschijnlijk minder snel geneigd om het Groninger patroon te volgen. In tegenstelling tot Groningen genoten in Friesland juist de veeboeren een hoog aanzien. Men verbeterde het ras en vond middelen tegen de veepest uit. Onder invloed van de vestiging van vele Friese boeren in het Westerkwartier deed de Friese zwartbonte koe zijn intrede.
Ook in Leek ging men zich op het grasland richten en in 1930 was bijna tachtig procent van alle cultuurgrond als zodanig in gebruik.

Zoals eerder is opgemerkt vond de eerste bewoning in de gemeente plaats op de dekzandrug Tolbert-Midwolde-Lettelbert-Oostwold. De bewoners gebruikten de aflopende hellingen als akkers en verderop als grasland.
Door het recht van opstrek mocht iedere boer zijn perceelsgrenzen doortrekken het woeste, onontgonnen land in tot aan een natuurlijke afwateringsloop. Hierdoor ontstond in het laagveengebied aan weerszijden van de dekzandrug een opstrekkend verkavelingspatroon: de strokenverkaveling.

Ten zuiden van Leek in het hoogveengebied is sprake van een veenkoloniale verkaveling, gevormd door de kanalen en wijken. Deze verkavelingsstructuur heeft geen agrarische oorsprong zoals de strokenverkaveling, maar is een gevolg van de turfwinning. Vanuit verschillende richtingen en door verschillende belanghebbenden werd het gebied ontgonnen: blokvormige, kleinschalige kavels waren het gevolg.

Tussen 1850-1980 heeft het verkavelingspatroon in de gemeente Leek nauwelijks veranderingen ondergaan. De belangrijkste wijziging deed zich voor in de Polder Tolberter Petten, waar tussen 1930 en 1940 een ruilverkaveling is uitgevoerd. De oorspronkelijke noord-zuidwaarts gerichte strokenverkaveling werd vervangen door rechthoekige, oost-west gerichte, kavels.

4 Infrastructuur

4.1 Landwegen

Het wegenpatroon in de gemeente Leek wordt bepaald door:

- de ligging van de dekzandrug
- de hoogveenontginningen
- het daarmee samenhangende systeem van kanalen en wijken
- de aanwezigheid van het Hoendiep.

Halverwege de negentiende eeuw is de weg over de oost-west lopende dekzandrug reeds verhard. Deze weg loopt door De Holm-Tolbert-Midwolde-Lettelbert-Oostwold en vervolgens verder via Hoogkerk naar de stad Groningen. In westelijke richting loopt de weg naar Marum.
Ten behoeve van het scheepvaartverkeer is rond deze tijd ook de trekweg langs het Hoendiep reeds verhard. Deze weg sluit even ten oosten van Oostwold aan op de weg over de dekzandrug.
Een andere reeds verharde weg is de verbinding van Midwolde via Pasop richting Enumatil aan het Hoendiep.

Met de opkomst van het wegverkeer aan het eind van de negentiende eeuw en de hoogveenontginningen in het zuiden van de gemeente wordt het wegenstelsel verder uitgebreid.
Vanaf de weg over de dekzandrug wordt een aantal wegen richting Leek verhard, zoals de Nienoordlaan van Midwolde via Nienoord naar Leek en de weg van Tolbert naar Leek. Verder wordt de weg langs het Hoofddiep van Leek via Diepswal naar Zevenhuizen bestraat. Daarna loopt de weg via Boerenstreek en De Haspel verder richting Drente.

Na 1940 zijn er nog diverse wegen in de gemeente aangelegd, zoals de Noorderweg en de Mensumaweg ten noorden van Tolbert en de Bremerweg en Oude Wijk in het zuidwesten. De belangrijkste ingreep was echter de aanleg van de A7, de vierbaansweg van Groningen naar Heerenveen, iets ten noorden van de weg over de dekzandrug.

4.2 Waterwegen

In de gemeente Leek komen de volgende waterwegen voor:

- De Gave/Munnikesloot (gegraven voor 1600)
- Haspelwijk (gegraven rond 1850)
- Hoendiep (gegraven tussen 1654-1656)
- Jonkersvaart (gegraven rond 1850)
- Leeksterhoofddiep (gegraven in 1558)
- Lettelberterdiep (gegraven voor 1600)

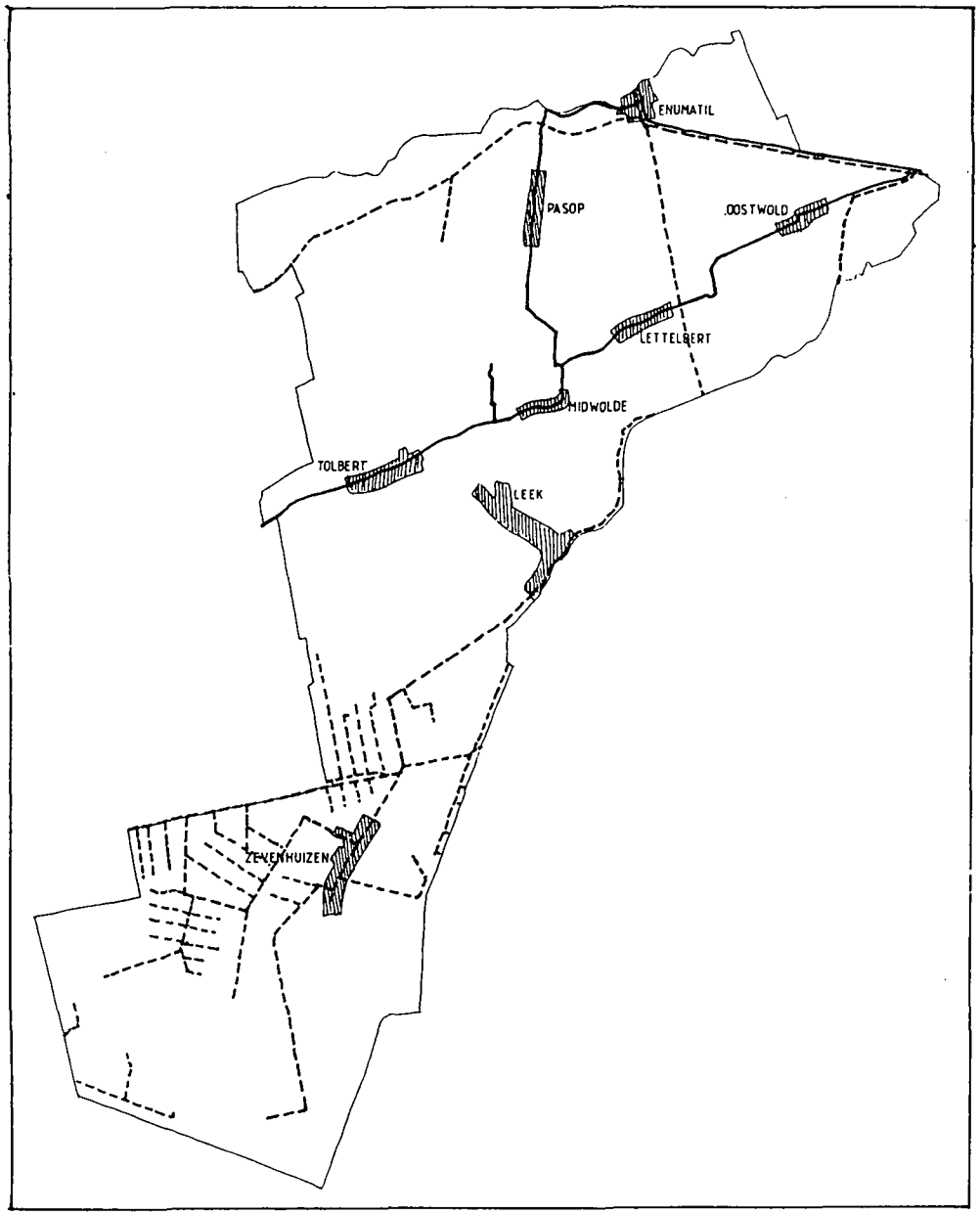

±1850

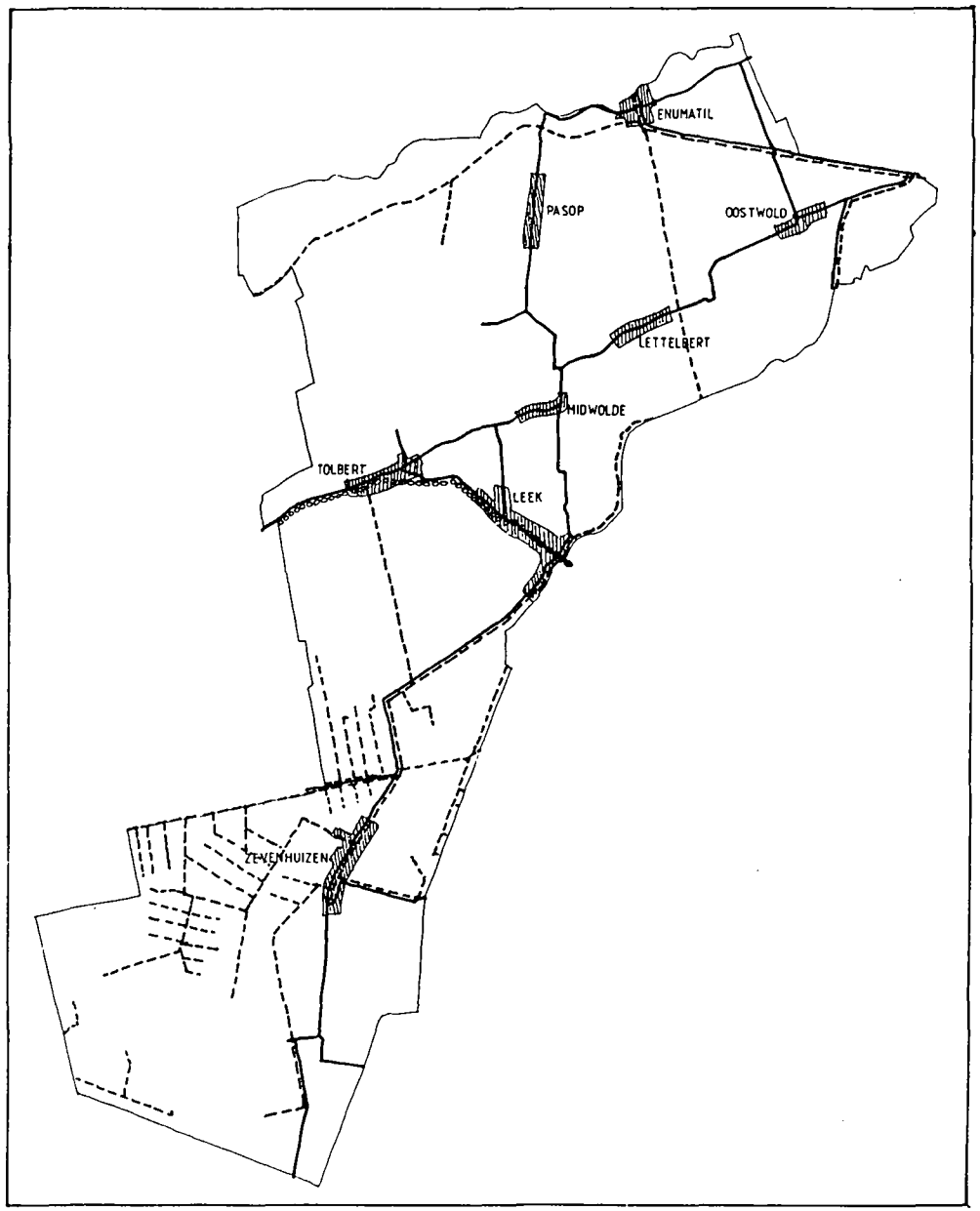

±1940

GEMEENTEGRENS
VERHARDE WEG
WATERWEG
TRAMLIJN

0 5KM

GEMEENTE LEEK

- Matsloot (gegraven tussen 1600-1850)
- Tolbertkanaal (gegraven tussen 1850-1940)
- Zevenhuisterhoofddiep (gegraven in 1558)

Zoals uit het overzicht blijkt zijn alle waterwegen in de gemeente gegraven, al is er bij sommige kanalen wel gebruik gemaakt van de aanwezigheid van natuurlijke riviertjes. Een deel van de kanalen werden gegraven voor verbetering van de afwatering in het gebied en voor de scheepvaart. Voorbeelden hiervan zijn de Matsloot, De Gave/Munnikesloot, het Hoendiep en het Lettelberterdiep.

Het Lettelberterdiep, De Gave en Munnikesloot maakten deel uit van een scheepvaartverbinding tussen Groningen en Friesland: het Caspar Roblesdiep of Kolonelsdiep. Halverwege de zeventiende eeuw werd een deel van het toen al in verval geraakte, ondiepe Kolonelsdiep vervangen door een nieuw kanaal van De Poffert naar Enumatil. Hierbij verdween dus de bestaande omweg via het Leekstermeer.
Vanaf Briltil in de gemeente Zuidhorn werd in westelijke richting een nieuw kanaal gegraven, iets noordelijker dan het Kolonelsdiep. Deze nieuwe waterweg werd 'Hoendiep' genoemd en werd druk bevaren. Trekschuiten, zeilschepen, stoom- en motorboten vervoerden mensen en goederen naar onder andere de stad Groningen.

Een groot aantal waterwegen werd gegraven voor de ontginning van het hoogveen ten behoeve van de turfwinning. Ze dienden zowel voor de ontwatering van het veen als voor het vervoer van turf.
Het eerste kanaal in het veengebied van Leek was het Hoofddiep dat in 1558 gereed kwam. Ter hoogte van Leek heet dit diep 'Leeksterhoofddiep' en bij Zevenhuizen wordt het 'Zevenhuisterhoofddiep' genoemd.
Vanuit dit Hoofddiep werden wijken en zijkanalen gegraven, zoals bijvoorbeeld de Haspelwijk en het Tolbertkanaal.
De Jonkersvaart werd gegraven om het wijkenstelsel van Leek te verbinden met dat van De Wilp (zie ook paragraaf 2.2).

Nadat het veen was ontgonnen zijn diverse wijken gedempt, zijn er wegen op aangelegd of zijn ze vervallen tot smalle slootjes.

4.3 Tramwegen

Door het midden van de gemeente, langs de weg van Leek naar Tolbert, heeft de stoomtramlijn gelopen van Groningen naar Drachten. Deze tramlijn was in 1913 aangelegd door de 'Nederlandsche Tramwegmaatschappij'. De lijn was alleen bestemd voor goederenvervoer naar de bedrijven en fabrieken langs de route.
De N.T.M. exploiteerde de tramlijn tot 1948, waarna de

exploitatie in handen van de NS overging en het een goederenspoorweg werd. In 1987 is de lijn, die sinds 1980 niet meer gebruikt werd, gedeeltelijk opgebroken.

4.4 Overig vervoer

Het goederenvervoer dat vroeger voornamelijk per schip plaatsvond, kreeg aan het eind van de negentiende eeuw concurrentie van boderijders. Zij reden met paard-en-wagen en later met de vrachtwagen naar de stad Groningen om goederen voor de dorpsbewoners op te halen. In 1935 waren er nog boderijders in Leek, Lettelbert, Midwolde, Oostwold, Tolbert en Zevenhuizen.

5 Nederzettingsstructuur

5.1 Algemeen

In deze paragraaf wordt een beeld geschetst van de ontwikkelingen in de bevolkingscijfers en de woningvoorraad. In de volgende paragraaf worden de dorpen in de gemeente besproken en in paragraaf 5.3 komt de verspreide bebouwing aan bod.

inwoners in de gemeente Leek

jaar	1859	1869	1879	1889	1899	1930	1947	1987
aantal	4609	4892	5296	4952	5202	7850	8941	17708

woningen in de gemeente Leek

jaar	1859	1899	1930	1947	1987
aantal	927	1135	1673	1956	5958

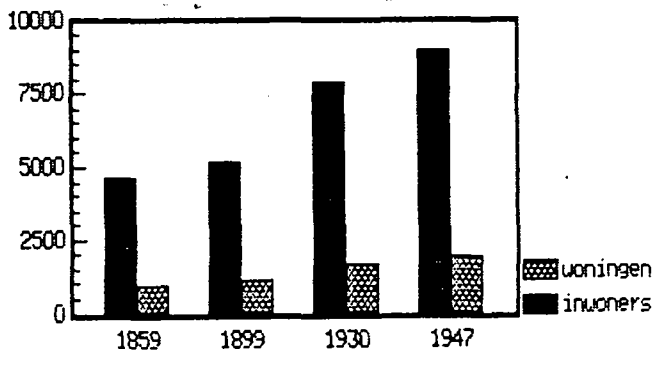

bronnen: - volkstellingen
- C.B.S.

Het inwonertal in de gemeente Leek nam tussen 1859-1869 toe met 283 mensen en in de tien jaar daarop met 404. Daarna liep tussen 1879-1889 het aantal inwoners terug met maar liefst 344 personen. De landbouwcrisis van 1880 en de toenemende mechanisatie in de landbouw eisten hun tol. Grote werkloosheid en armoede onder de arbeidersbevolking waren het gevolg. Velen verlieten de gemeente en zochten hun heil in de grote steden of Amerika. In de laatste tien jaar van de vorige eeuw nam het aantal inwoners echter weer toe: er kwamen gemiddeld 25 personen per jaar bij.

In de twintigste eeuw neemt het aantal inwoners in de gemeente flink toe. In de eerste dertig jaar komen er 2648 personen bij, gemiddeld ruim 88 per jaar. Tussen 1930-1947 treedt eveneens een flinke toename op van

gemiddeld ruim 64 personen per jaar.
De sterkste stijging doet zich echter voor na de Tweede Wereldoorlog. Tussen 1947-1987 treedt bijna een verdubbeling op van het inwonertal. Door onder andere de ligging van Leek nabij de stad Groningen wordt Leek een geliefde vestigingsplaats van forensen.

Tussen 1859-1899 wordt de woningvoorraad uitgebreid met 208 woningen. De woningbezetting daalt van 5,0 mensen per woning in 1859 naar 4,6 in 1899.
Tussen 1899-1930 neemt het aantal woningen toe met 538. Door de relatief sterkere stijging van het aantal inwoners in deze periode neemt de woningbezetting iets toe tot 4,7 in 1930.
Tussen 1930-1947 worden er 283 woningen bijgebouwd en de woningbezetting daalt naar 4,6.
In de naoorlogse periode wordt er flink gebouwd in de gemeente en treedt een verdriedubbeling op van het aantal woningen. De woningbezetting is in 1987 gedaald tot 3 personen per woning.

5.2 Nederzettingsstructuur per dorp

ALGEMEEN

Vier van de zeven dorpen in de gemeente (**Oostwold, Lettelbert, Midwolde en Tolbert**) zijn ontstaan op de noordoost-zuidwest lopende dekzandrug waarop ook Marum, Nuis en Niebert (gemeente Marum) liggen. Vanaf ongeveer 1000 na Christus vond op deze hoger gelegen delen in het gebied permanente bewoning plaats.
Op de dekzandrug ontstond streekvormige bebouwing. De langgerekte dorpen Oostwold, Lettelbert, Midwolde en Tolbert vormen een min of meer aaneengesloten bebouwingslint.

De dorpen op de dekzandrug zijn te karakteriseren als wegdorpen met kleinschalige bebouwingselementen. Kenmerkend is de richting van de hoofdweg, verlopend van zuidwest naar noordoost, licht slingerend over de zandrug. Dwars op de hoofdweg gaan zijwegen het land in. Veel hiervan lopen dood en zijn niet of nauwelijks verhard. Enkele zijn wel doorgetrokken en verhard en vormen nu verbindingswegen tussen kernen.

Door het uitblijven van de omschakeling naar de akkerbouw en de in het verleden vrij geïsoleerde ligging verschilt de bebouwingskarakteristiek van die in de rest van de provincie. De traditionele bebouwing komt in hoge mate overeen met die in het aangrenzende Friese woudengebied. De boerderijen zijn relatief klein en veelal van het kop-romp type met een bescheiden, a-symmetrisch geplaatst voorhuis.

Hoewel de afzonderlijke elementen veel variatie in vormgeving vertonen, ontbreken grote verschillen in schaal. Ook de situering van de gebouwen kent weinig grote verschillen. De panden staan op vrij regelmatige afstanden tot de weg. In het algemeen wordt de bebouwingsdichtheid minder in de richting van de uiteinden van het lint.

Binnen de dorpskernen is de doorgaande hoofdweg het meest bepalende ruimtelijke element. De rijweg is van oorsprong vrij smal en heeft een eenvoudig profiel met grasbermen en veelal bomen. De bebouwing staat op enige afstand tot de weg en heeft in het algemeen vrij ruime voortuinen. De afscherming van de vooerven wordt gevormd door een slootje of lage heggen.
In sommige gevallen is het profiel van de hoofdweg aangepast aan de toegenomen verkeersdruk. De rijweg is verbreed en de grasbermen en bomen zijn verdwenen. Hierdoor overheerst de hoofdweg in sterke mate de karakteristieke kleinschaligheid van de dorpsstructuur.

Leek en Zevenhuizen zijn veenkoloniale nederzettingen. Beide dorpen zijn ontstaan langs het in 1558 aangelegde Leeksterhoofddiep. Leek is als hoofdplaats van de gelijknamige gemeente uitgegroeid tot de belangrijkste plaats van het Zuidelijk Westerkwartier.
Door de ligging op de grens van de veen- en zandgronden en door de sterke groei is Leek (tegenwoordig) veel minder herkenbaar als veenkoloniaal dorp dan Zevenhuizen.

Het meest bepalende voor de ruimtelijke structuur van veenkoloniale dorpen is het ontginningssysteem van kanalen en wijken. Bij de oudere dorpen (zoals Leek en Zevenhuizen) loopt aan één kant van het hoofddiep, waarop de wijken uitkomen, een doorgaande weg. De overzijde heeft een secundaire ontsluiting.
Deze opzet is voor een wat grotere kern onpraktisch. Daarom is in sommige gevallen gekozen voor demping van het hoofddiep (zoals in Leek en Zevenhuizen), hetgeen het specifieke karakter sterk aantast.
Kenmerkend is verder de langgerektheid van het bebouwingslint en de samenhang van de bebouwingsstructuur met het ontginningssysteem. De grootste concentratie van bebouwing is van oudsher te vinden bij de knooppunten in de structuur.

Enumatil tenslotte is ontstaan bij een knooppunt van verkeerswegen, waarvan het halverwege de zeventiende eeuw gegraven Hoendiep de belangrijkste is. Het dorp kan gekenmerkt worden als een kruisdorp; het is betrekkelijk jong, komvormig en de ontstaansreden is niet-agrarisch. Het water vormt het belangrijkste ruimtelijke gegeven.

LEEK

Rond 1850
Halverwege de negentiende eeuw bestaat het dorp (aangeduid als "De Leek") uit vrij dichte, hier en daar aaneengesloten bebouwing bij het kruispunt van het Hoofddiep (waarin een schutsluis ligt) en de weg naar Tolbert en Roden (Drente). Het dorp telt vijf molens. In het noordwesten ligt aan het Hoofddiep een scheepswerf. Ten noorden van het dorp ligt het landgoed Nienoord. Aan de zuidwestkant grenst het dorp aan het Drentse dorp Nietap.

1850-1940
In de tweede helft van de negentiende eeuw worden de weg langs het Hoofdiep, die ten noorden van het dorp verder loopt over het landgoed Nienoord, en de weg haaks hierop verhard. De bebouwing breidt zich langs beide wegen lintvormig uit.
In het centrum verdicht de bebouwing zich. Bij de brug komt onder meer het gemeentehuis. Iets ten zuidoosten daarvan wordt een kerk gebouwd.

Na de eeuwwisseling gaat de verdichting in het centrum verder. Ten noordwesten van de brug wordt onder meer een tweede kerk gebouwd. De bestaande lintbebouwing langs het Hoofddiep en in zuidoostelijke richting breidt zich verder uit en verdicht zich. Ook achter het lint vindt hier en daar bebouwing plaats, in sommige gevallen lintvormig langs (onverharde) 2dwarswegen.
Langs de weg in noordwestelijke richting ontstaat enige bebouwing nadat hierlangs de tramlijn is aangelegd (zie paragraaf 4.3). Op enige afstand van het centrum wordt onder meer een station gebouwd. Nog verder, bij de afslag richting Midwolde verrijst een school. De bebouwing langs deze weg verdicht zich weliswaar enigszins, maar de bebouwingsdichtheid blijft vergeleken met de rest van het dorp vrij gering.
Voorbij de afslag naar Midwolde verschijnen in de jaren '30 aan de noordoostzijde vrijstaande en dubbele burgerwoningen die schuin ten opzichte van de weg staan. Aan de (westzijde van de) weg naar Midwolde worden al vanaf de jaren '20 burgerwoningen gebouwd.

Na 1940
Na 1940 wordt het Hoofddiep in het centrum van het dorp gedempt. Dit gaat gepaard met vernieuwing en schaalvergroting.
Dankzij de functie als hoofdplaats van de gemeente en als belangrijke vestigingsplaats van forenzen breidt het dorp zich sterk uit. Ten westen van het centrum wordt op grote schaal nieuwbouw gepleegd. Het dorp groeit in het noordwesten aan Tolbert vast. Ook tussen Midwolde en Tolbert, enigszins los van de rest van het dorp, wordt een nieuwe wijk gebouwd. De uitbreidingen omvatten behalve woonwijken ook een industrieterrein en een

sportpark.

ENUMATIL

Rond 1850
Halverwege de negentiende eeuw bestaat het dorp uit enige kleinschalige bebouwing rond het kruispunt van het Hoendiep, het Wolddiepje, het Lettelberter Diep en een noordoost-zuidwest lopende, onverharde landweg.
Het grootste deel van de bebouwing bevindt zich aan de westkant van het Hoendiep, waarover een draaibrug ligt. In het dorp staan onder meer vier molens, waaronder een olie-, een koren- en twee pelmolens.

1850-1940
Tot de eeuwwisseling vindt enige verdichting van de bestaande bebouwing plaats. De weg langs het Hoendiep en die het Hoendiep kruist worden verhard. Van de vier molens verdwijnen er drie.
Het dorp breidt zich in oostelijke en zuidelijke richting uit. Ten zuiden van de weg over het Hoendiep en vooral aan de oostkant van het Hoendiep betreft dit wat grootschaliger bebouwing dan in de rest van het dorp. Aan de zuidkant van het Wolddiepje vindt weer kleinschaliger bebouwing plaats.
Na 1900 breidt het dorp zich nog enigszins uit langs de weg in westelijke richting. Verder verschijnt ten noorden van de brug, op de westelijke oever van het Hoendiep, een strookje woningen. In het oostelijk deel van het dorp komt een postkantoor.

Na 1940
Na 1940 groeit het dorp niet of nauwelijks als gevolg van het sterk verminderde belang van het Hoendiep, waarvan de functie is overgenomen door het Van Starkenborghkanaal. In het zuidoosten van het dorp wordt nog wel een kerk gebouwd.
Het dorp heeft zijn oorspronkelijke structuur en karakter grotendeels behouden en wordt in het streekplan van de provincie Groningen uit 1985 vermeld als beschermenswaardig dorpsgezicht.

LETTELBERT

Rond 1850
In het midden van de negentiende eeuw bestaat Lettelbert uit slechts weinig kleinschalige bebouwing langs de hoofdweg over de zandrug. Deze concentreert zich enerzijds bij de kruising met het Lettelberter Diep en anderzijds rond de kerk wat verder naar het westen. Op wat grotere afstand van de hoofdweg liggen verspreid enkele, wat grotere boerderijen.

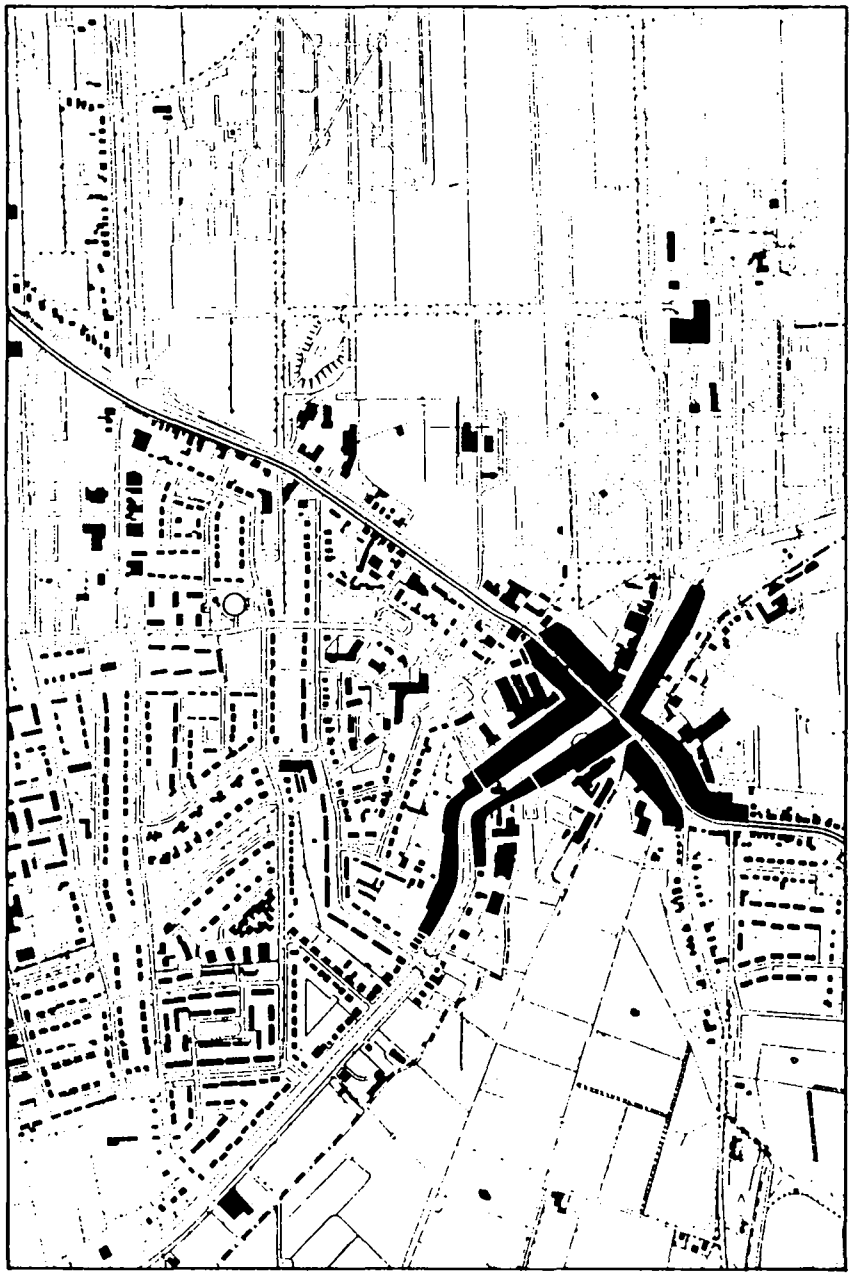

1850

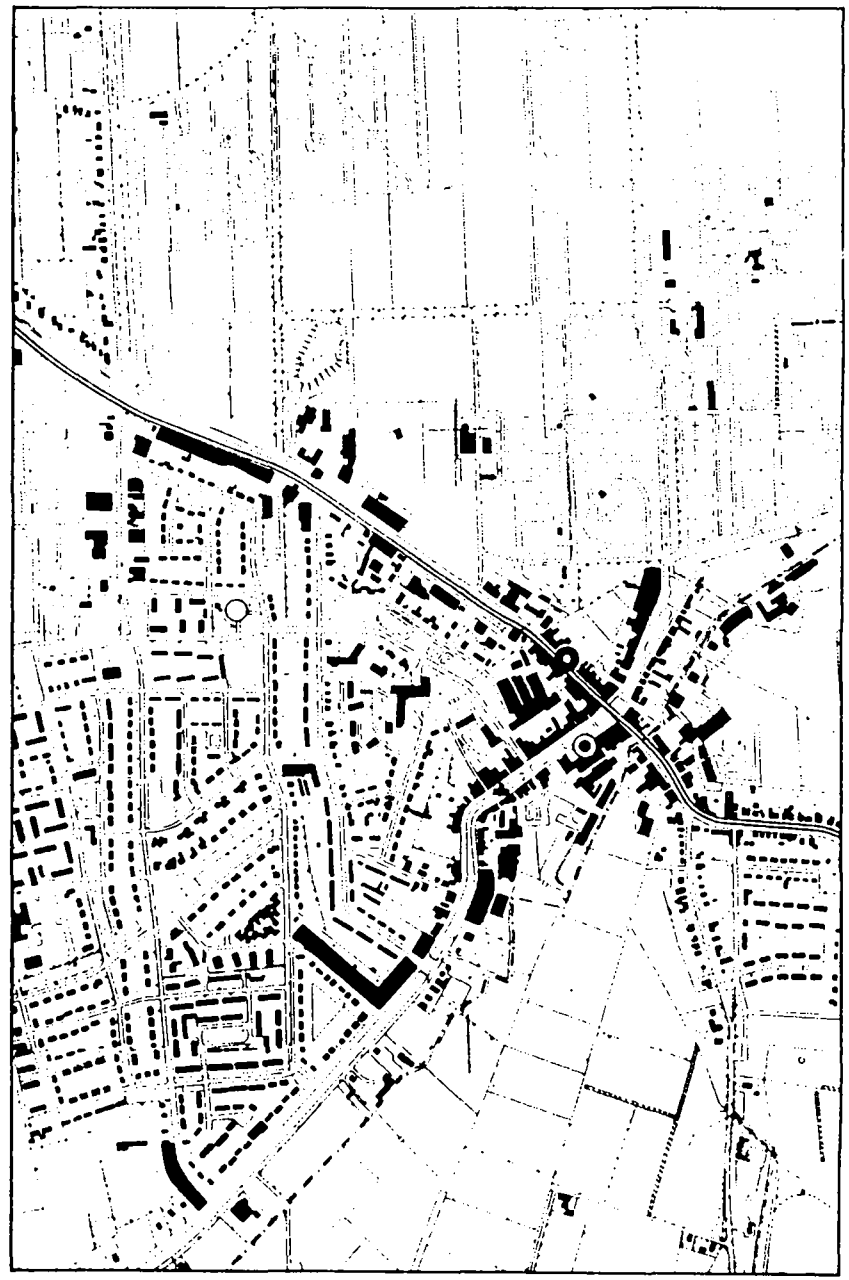

1940

I FFK

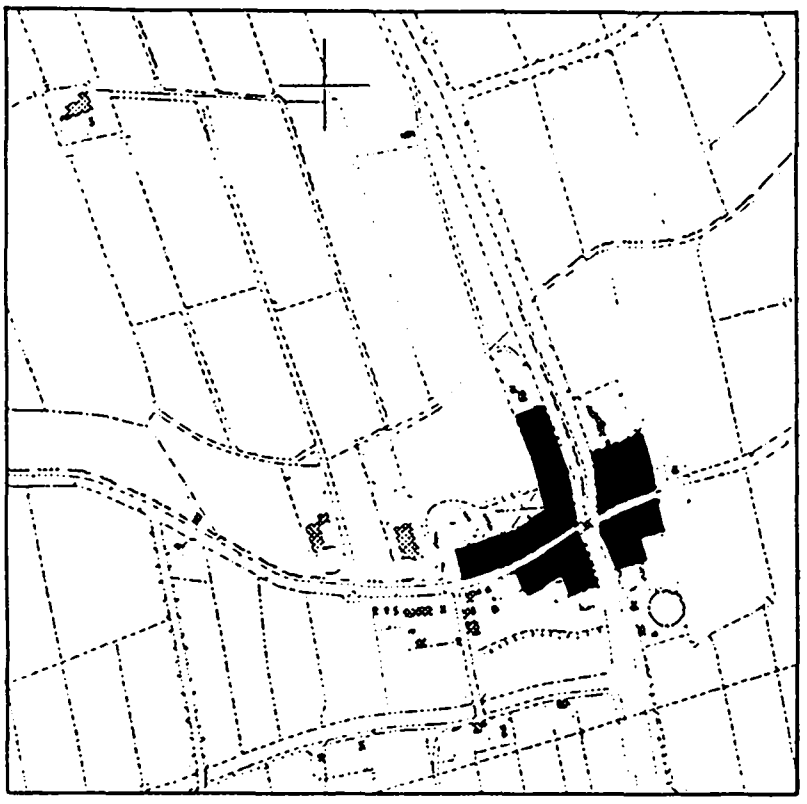

1850

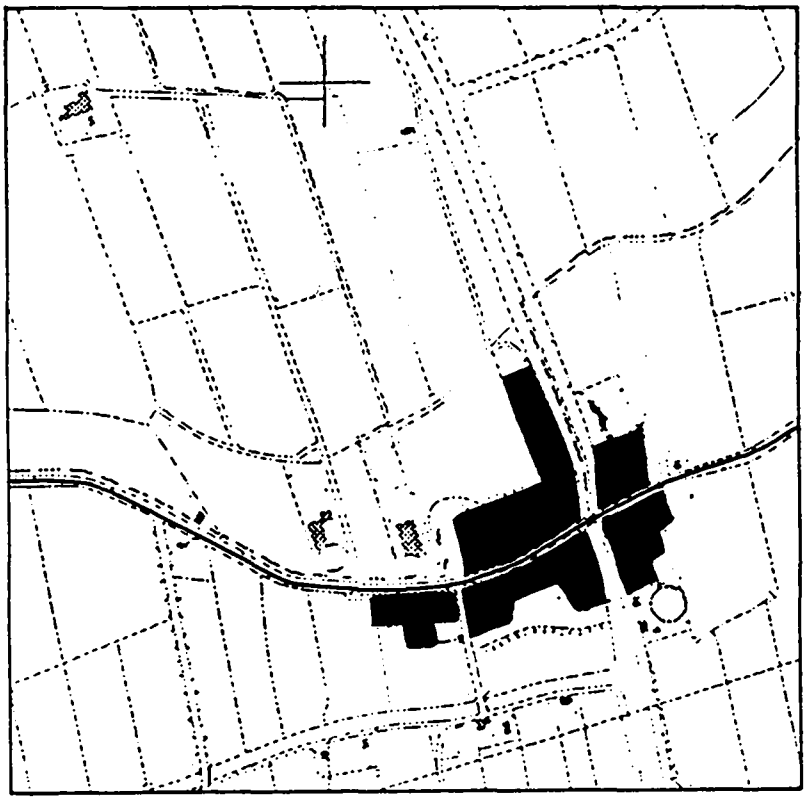

1940

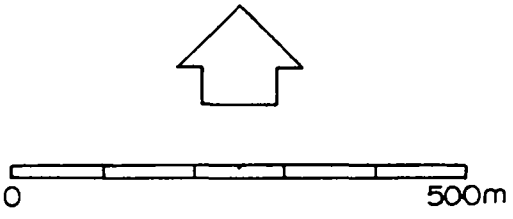

ENUMATIL

1850-1940
Tot de eeuwisseling vindt enige verdichting van het lint plaats. In het uiterste westen wordt een school gebouwd. Na 1900 verdichten de twee 'kernen' zich verder en wordt ook het tussenliggende gebied bebouwd. Langzamerhand verschijnt ook enige, wat grootschaliger bebouwing.

Na 1940
Afgezien van enige vernieuwing en nieuwbouw verandert er na 1940 weinig in het dorp. Ten noorden van het lint wordt ten behoeve van de aanleg van de snelweg Groningen-Drachten zand afgegraven waardoor een meertje ontstaat. Door het grotendeels handhaven van het oorspronkelijke profiel van de hoofdweg, heeft het dorp zijn typerende kleinschaligheid behouden.

MIDWOLDE

Rond 1850
Halverwege de negentiende eeuw bestaat het dorp uit kleinschalige lintbebouwing langs met name de zuidkant van de hoofdweg naar Tolbert. Aan het oostelijk eind, bij de kruising met de Nienoordlaan, staat een kerk. Vanuit het westen komend, verspringt de hoofdweg hier naar het noorden.

1850-1940
In de MIP-periode vindt een geleidelijke verdichting van het lint plaats. Na de eeuwisseling wordt ook de noordzijde van de hoofdweg bebouwd. Aan het eind van de jaren '20 wordt aan de hoofdweg het theehuis "Vredewold" gebouwd, een gebouw dat kenmerken vertoont van de Amsterdamse School.

Na 1940
Na 1940 vindt behalve vernieuwing ook, maar slechts weinig, nieuwbouw plaats. Het lint verdicht zich hierdoor enigszins. Net als bij Lettelbert is de typerende kleinschaligheid van het dorp behouden gebleven.

OOSTWOLD

Rond 1850
Halverwege de negentiende eeuw bestaat Oostwold uit enige kleinschalige bebouwing, waaronder een kerk, bij het kruispunt van de hoofdweg over de zandrug en een dwarsweg die naar het noordwesten loopt. De dwarsweg ligt in het verlengde van een lichte verspringing in de hoofdweg.
Rondom deze bebouwing liggen verspreid enkele, wat grotere boerderijen.

1850-1940
Tot de eeuwwisseling breidt het dorp zich nauwelijks uit. Na 1900 vindt lintvormige uitbreiding langs de hoofdweg plaats. Ten westen van de kerk komen onder meer een postkantoor en, een eindje buiten het dorp, een school met meesterswoning.
Daarnaast breidt het dorp zich in zuidoostelijke richting, achter het lint uit. Hier wordt onder meer een begraafplaats aangelegd (1918).
Bij de Munnikesloot, ten oosten van het dorp, verrijst in 1918 een aardappelmeelfabriek. Nadat zich in dit gebouw een strokartonfabriek heeft gevestigd (1920), wordt er een directeurswoning en, wat verder naar het noorden, een rijtje arbeiderswoningen bijgebouwd.

Na 1940
Na 1940 verdicht de bebouwing zich verder en vindt, met name aan de oostzijde van het dorp, achter het lint uitbreiding plaats. Het lintvormige karakter van het dorp gaat grotendeels verloren. Aan de westkant van het lint vindt door nieuwbouw schaalvergroting plaats.
De strokartonfabriek is sterk vernieuwd en nu in gebruik als jachtwerf. De woonbebouwing langs de Munnikesloot is vernieuwd en heeft zich verdicht.

TOLBERT

Rond 1850
Halverwege de negentiende eeuw wordt het huidige dorp aangeduid met "het Oldebert". De bebouwing bestaat uit een al vrij dicht lint langs de hoofdweg over de zandrug. De grootste concentratie, met onder meer de kerk, bevindt zich bij de nog onverharde afslag naar Leek. Aan de westkant van het dorp ligt een grote boerderij, Ouwema genaamd.

1850-1940
In de MIP-periode verdicht de kern rond de kerk zich. Hier komt onder meer een postkantoor. Uitbreiding van de kern vindt plaats langs de weg naar Leek en het eerste deel van een dwarsweg in noordelijke richting, die beide verhard worden.
Ook langs de hoofdweg over de zandrug breidt het dorp zich in westelijke richting (lintvormig) uit. Na het graven van de Tolbertervaart naar het Leekster Hoofddiep verrijst aan de oostkant hiervan een zuivelfabriek met directeurswoning (rond 1920). De fabriek is gedeeltelijk afgebroken.
Ten oosten van het dorp, aan de weg naar Leek, wordt rond 1880 een begraafplaats aangelegd. Later worden hier ook woningen gebouwd. Ook de weg naar Midwolde wordt bebouwd. Hier verschijnt onder meer een school. Op enige afstand ontstaat een kleine bebouwingsconcentratie.
Na de aanleg van de tramlijn Groningen-Drachten (1913; zie paragraaf 4.3) wordt ook het gebied ten zuiden van

de kern, tot aan de tramlijn, grotendeels opgevuld.

Na 1940
Na 1940 breidt het dorp zich in zuidelijke richting uit. Ten zuiden van de tramlijn (vanaf 1948 goederenspoorweg en tegenwoordig buiten gebruik en gedeeltelijk opgebroken) worden woningen gebouwd. De weg die van Leek komt, wordt zuidelijk van deze nieuwbouw omgeleid. Aan de andere kant van deze 'rondweg' vindt grootschalige (bedrijfs)bebouwing plaats.

ZEVENHUIZEN

Rond 1850
Halverwege de negentiende eeuw bestaat het dorp uit enige verspreide bebouwing langs met name de noordwestzijde van het Leekster Hoofddiep. Iets ten zuidwesten van een brug over dit water staat een kerk met daarachter een begraafplaats.
Ook langs twee dwarswijken aan weerskanten van het Hoofddiep bevindt zich enige bebouwing, aangeduid met dezelfde namen als die van de wijken: Evertswijk (ten noordwesten) en Kokswijk (ten zuidoosten). Aan eerstgenoemde staat onder meer een apostolische kerk. Aan een derde dwarswijk, de Haspelwijk (ten zuidwesten van de 'kern') staat een korenmolen.

1850-1940
In de MIP-periode verdicht de bebouwing langs het Hoofddiep en de Evertswijk zich vrij sterk zodat hier een dorpskern ontstaat. De weg langs de noordwestzijde van het Hoofddiep wordt verhard. Aan de overzijde van het water verschijnt nu ook meer bebouwing, waaronder een zuivelfabriek.
Ook de weg langs de zuidzijde van de Kokswijk, richting Roden, wordt verhard. De bebouwing hierlangs verdicht zich enigszins. In 1864 wordt hier onder meer een armenhuis gebouwd.
De korenmolen aan de Haspelwijk verdwijnt.

Na 1940
Na 1940 wordt het Hoofddiep vanaf de Evertswijk gedempt. Hetzelfde geldt voor de eerste stukken van de drie dwarswijken. Mede hierdoor vindt een verdere verdichting van de bebouwingslinten plaats, met name van dat aan de oostkant van het Hoofddiep.
Tussen de Everts- en de Haspelwijk verschijnt achter het lint een nieuwbouwwijk. Ten zuiden daarvan wordt een sportpark aangelegd.

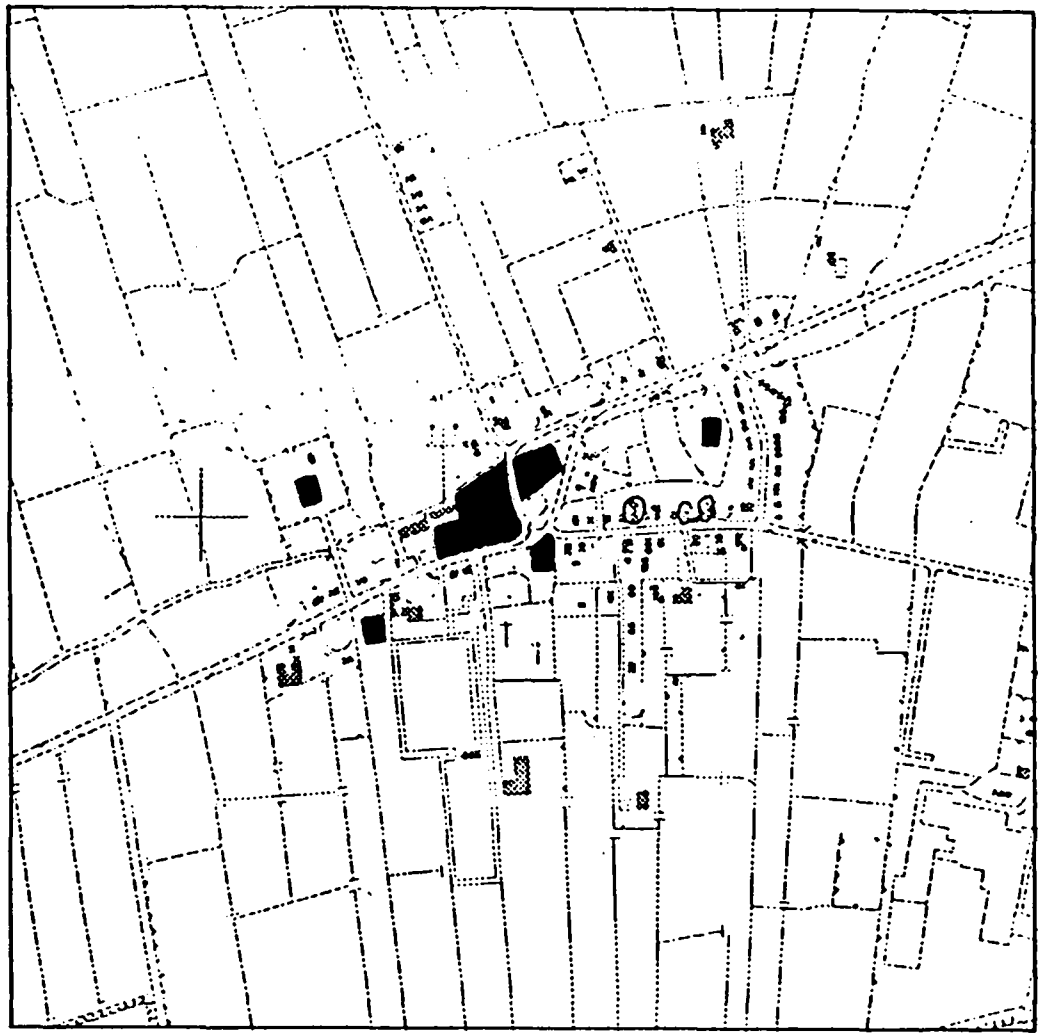

1850

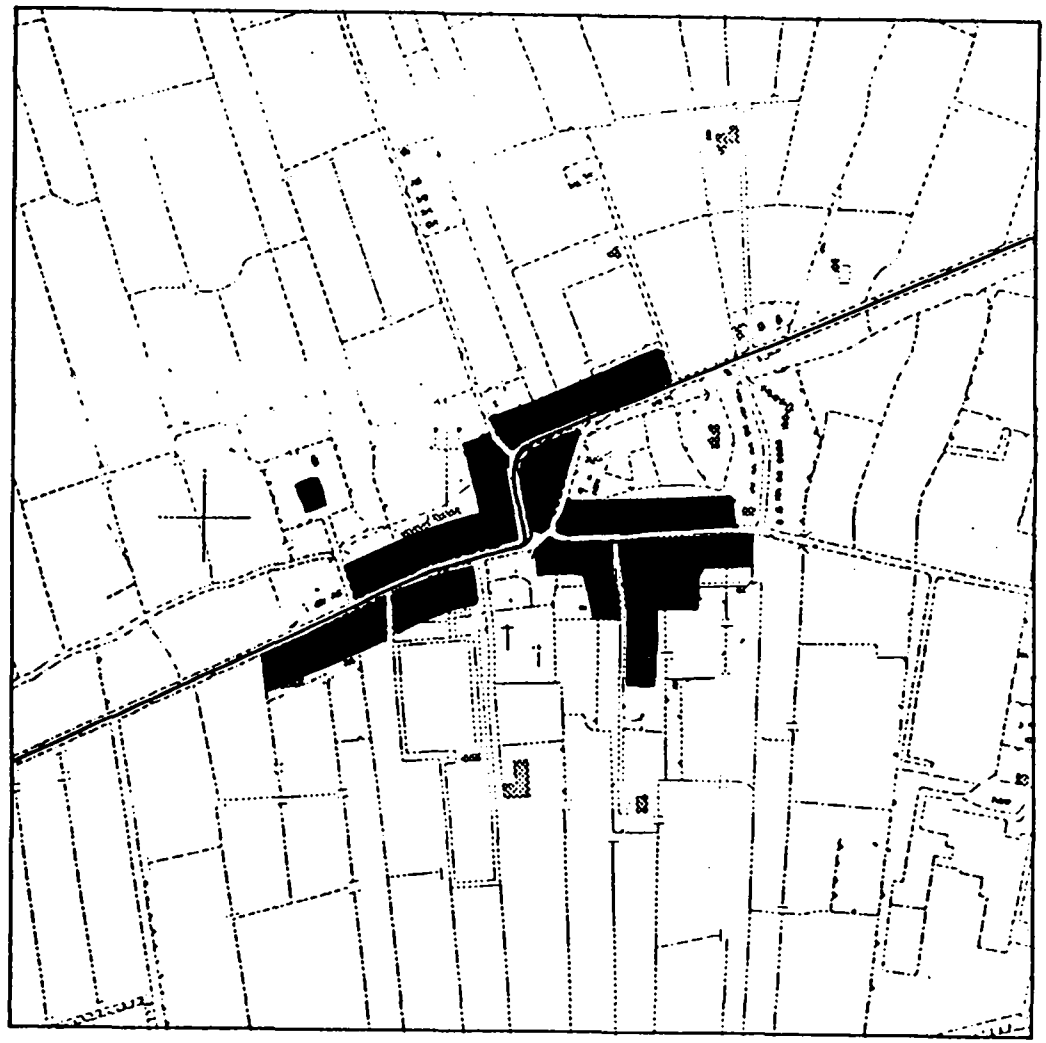

1940

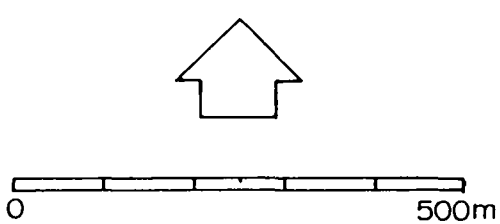

OOSTWOLD

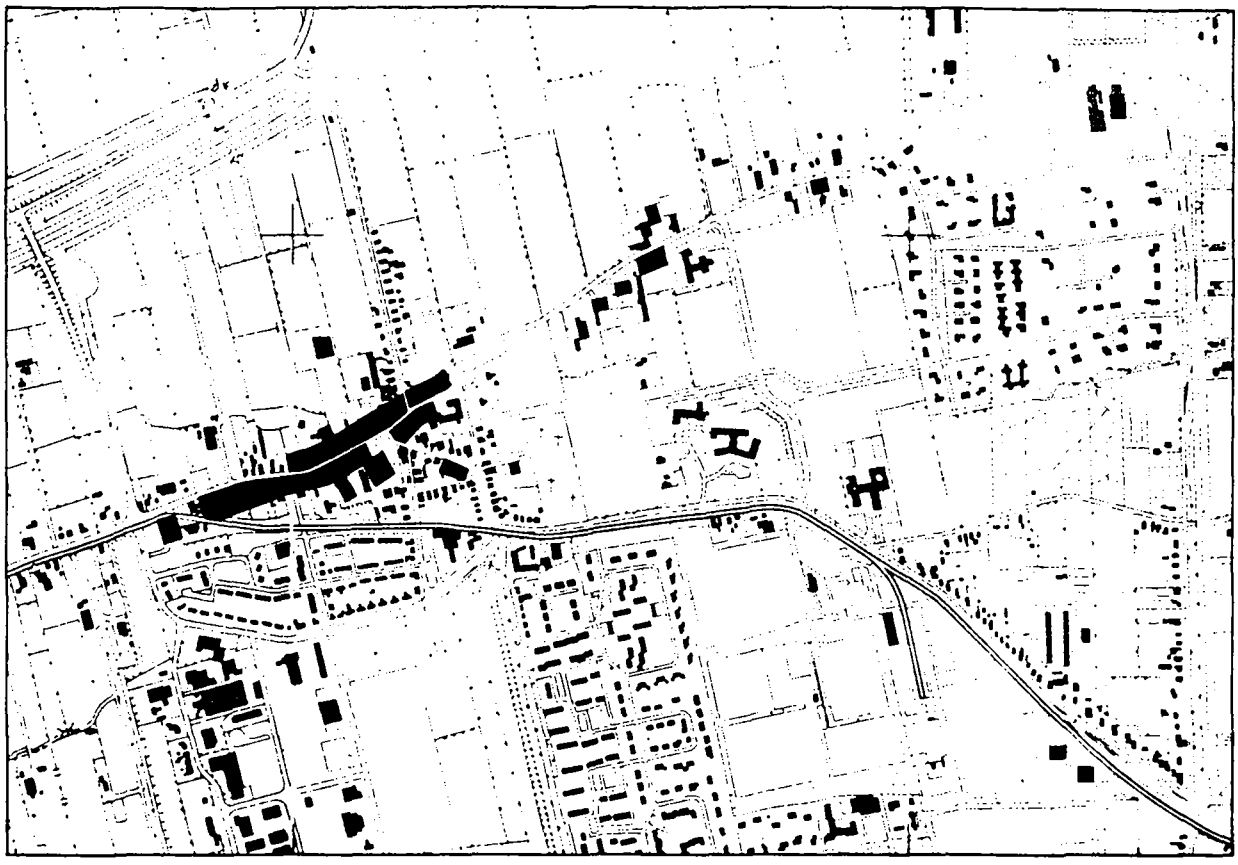

1850

1940

TOLBERT

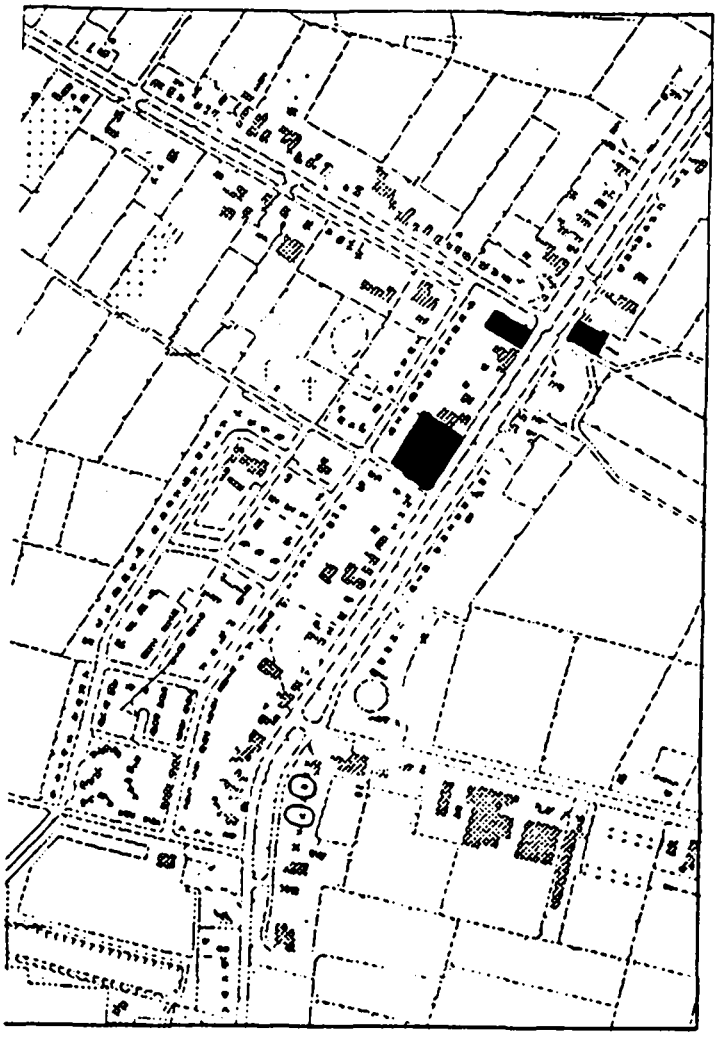

1850

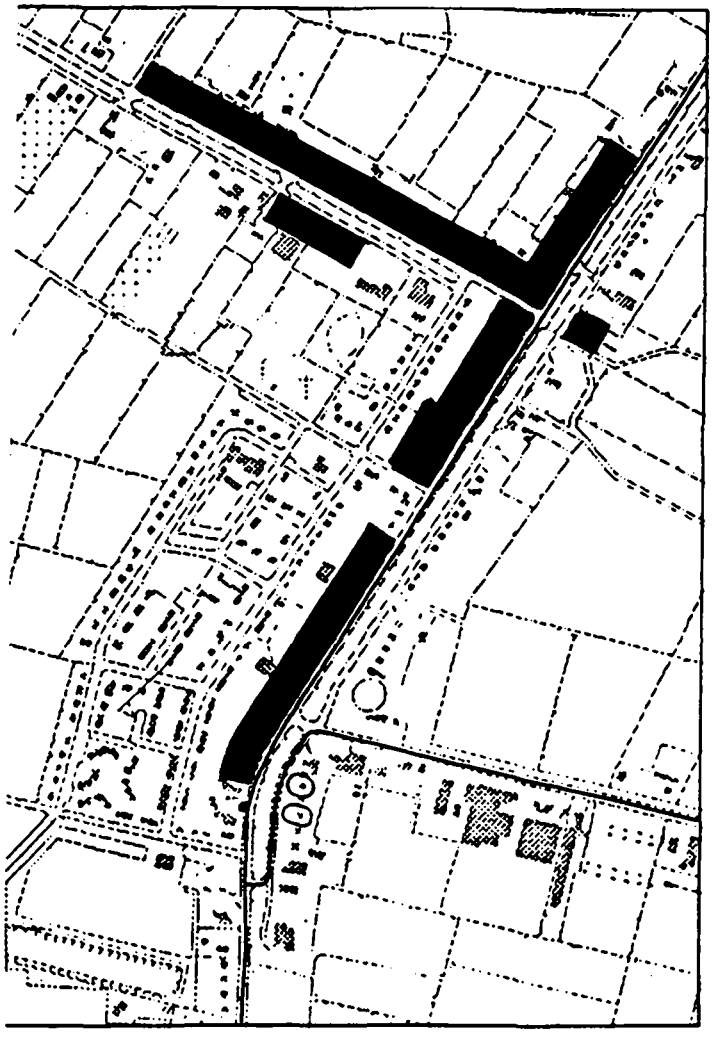

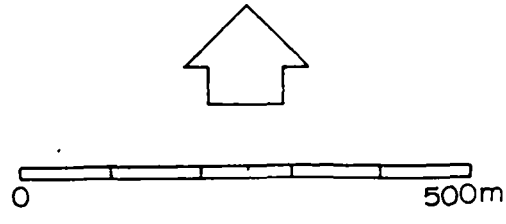

1940 ZEVENHUIZEN

5.3 Verspreide bebouwing

Het gebied ten noorden van de zandrug bestaat tot de negentiende eeuw uit laagveen waarvan de ontwatering slecht is. Het land wordt door de bewoners van de zandrug gebruikt als grasland. Ook na het afgraven van het veen ontstaat in dit gebied nauwelijks verspreide bebouwing.
In het gebied ten zuiden van Leek komt met de ontginning van het hoogveen vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw langs de kanalen en wijken veel verspreide bebouwing tot stand.

De Holm ligt ten zuidoosten van Tolbert. In het verleden is hier door een reeks oude boerderijen de occupatie-as vastgelegd. Reeds voor 1850 is de hoofdweg naar het noorden verschoven.
Rond 1850 bestaat De Holm uit enige verspreide boerderijen langs een pad dat evenwijdig loopt aan de verder naar het noorden lopende hoofdweg. In de MIP-periode en daarna groeit het gehucht niet. Wel vindt vernieuwing en nieuwbouw van de bestaande boerderijen plaats. Langzamerhand hebben alle boerderijen een directe verbinding met de hoofdweg gekregen en is het pad langs de boerderijen verdwenen.

Pasop is het enige gehucht ten noorden van de zandrug. Rond 1850 bestaat het uit slechts één boerderij langs een nog onverharde, noord-zuid lopende weg. In de MIP-periode wordt de weg verhard. Hierlangs ontstaat lintvormige bebouwing en enige verspreide bebouwing achter het lint. Na de Tweede Wereldoorlog neemt de bebouwing iets af.

Diepswal is een veenkoloniaal gehucht dat in dezelfde tijd ontstaan is als Leek en Zevenhuizen. Rond 1850 bestaat het uit enige verspreide bebouwing aan weerskanten van het Hoofddiep ten zuidwesten van Leek. In de MIP-periode wordt de Tolbertervaart richting Tolbert gegraven. De bebouwing van Diepswal verdicht zich en breidt zich uit in de richting van Leek. Na 1945 verdicht het lint zich verder, met name bij de Tolbertervaart. Daarnaast is er sprake van enige schaalvergroting.

Boerenstreek is ook gelijktijdig met Leek en Zevenhuizen ontstaan. Het ligt niet langs een diep of wijk maar aan het verlengde van de weg langs het Hoofddiep. Rond 1850 bestaat het gehucht uit een dun bebouwingslint in het verlengde van Zevenhuizen. In de MIP-periode wordt de weg verhard en verdicht het lint zich. Na de Tweede Wereldoorlog vindt behalve vernieuwing ook verdere verdichting plaats.

Oostindië is aan het begin van de negentiende eeuw ontstaan ten oosten van Zevenhuizen, op de grens met

Drente. Rond 1850 bestaat het gehucht uit enige bebouwing langs een dwarswijk van het Hoofddiep (Oostindische Wijk) en langs een wijk evenwijdig aan de grens met Drente (Drost in de Wijk/Kaapdiep).
In de MIP-periode verdichten de bebouwingslinten zich enigszins. Achter het zuidelijk deel van het lint langs de Drost in de Wijk ontstaat enig bebouwing die wordt aangeduid als **Blauw**.
Na de Tweede Wereldoorlog vindt door nieuwbouw en vernieuwing schaalvergroting plaats. Langzamerhand drukken de wijken een meer en de wegen een minder nadrukkelijk stempel op het gebied.

Veldstreek ligt ten westen van Boerenstreek en is net als Oostindië ontstaan rond het begin van de negentiende eeuw. Halverwege de negentiende eeuw bestaat het gehucht uit een dun lint langs het Mandeelig Hoofddiep, dat via de Evertswijk (zie Zevenhuizen) verbonden is met het Leekster Hoofddiep.
In de MIP-periode verdicht de bebouwing zich enigszins. Na 1945 groeit het gehucht niet verder. Wel treedt enige schaalvergroting op.

De Haspel en **Kibbelhoogen** zijn pas aan het eind van de negentiende eeuw ontstaan. Rond 1850 wordt met de naam Kibbelhoogen het nog onontgonnen gebied op de grens tussen Groningen en Drente aangeduid. Haspel komt slechts voor in de naam Haspelwijk, een wijk tussen Veld- en Boerenstreek.
In de MIP-periode ontstaat aan het noordelijk deel van de Haspelwijk enige bebouwing bij een school die er rond 1850 al stond. Verder naar het zuiden ontstaat een langgerekt lint. Dit krijgt de naam Kibbelhoogen.
Na de Tweede Wereldoorlog verdwijnt de aanduiding Kibbelhoogen en wordt het hele lint langs de Haspelwijk als De Haspel aangeduid. Op de plek van het voormalige Kibbelhoogen verdicht het lint zich. Daarnaast treedt enige schaalvergroting op en ontstaat bebouwing langs een dwarsweg richting de doorgaande weg door Boerenstreek.

6 Inventarisatie stedebouw en bouwkunst

De inventarisatie van stedebouw en bouwkunst heeft als doel inzicht te krijgen in de stedebouwkundige ontwikkelingen die binnen de gemeente hebben plaatsgevonden en in wat er aan waardevolle structuren, complexen en objecten bewaard is gebleven.
De inventarisatie bestaat uit een stedebouwkundig veldonderzoek en een inventarisatie van de bouwkunst.

6.1 Stedebouwkundig veldonderzoek

Door middel van een stedebouwkundig veldonderzoek worden de globale bevindingen over de ontwikkelingen binnen de verschillende kernen in de gemeente geverifieerd. Wanneer er in een nederzetting in de periode 1850-1940 een noemenswaardige ruimtelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden wordt deze op basis van een stedebouwkundige typologie in kaart gebracht. De stedebouwkundige typologie kent een hoofdindeling naar oorspronkelijke functie en ruimtelijke opbouw. Ze onderscheidt de volgende gebieden:

1 stedelijk ingerichte gebieden
1.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)
1.2 stedelijke villagebieden

2 niet-stedelijk ingerichte gebieden
2.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)
2.2 tuinwijkachtige ontwikkelingen (functie: wonen)
2.3 villagebieden (functie: wonen)

3 gebieden zonder woonfunctie
3.1 industriegebieden (functie: industrie/bedrijvigheid/handel/verkeer)
3.2 groene gebieden (functie: openluchtrecreatie, begraafplaatsen etc.)

andere aanduidingen:
-lineaire ontwikkelingen (functie: gemengd of wonen)
-bestaande kern voor 1850
-gereconstrueerd gebied
-hoofdinfrastructuur

In de gemeente Leek heeft in geen van de dorpen een vermeldenswaardige uitbreiding plaatsgevonden (zie hoofstuk 5.2). Er was slechts sprake van verdichting langs het in 1850 al aanwezige stratenpatroon en/of uitbreiding langs bestaande (doorgaande) wegen. Om deze reden is een stedebouwkundige typologie achterwege gelaten.

6.2 Inventarisatie van de bouwkunst

De inventarisatie van de bouwkunst heeft als doel de (meest) kenmerkende objecten en complexen voor de ruimtelijke, functionele en architectuur-historische ontwikkelingen in de periode 1850-1940 vast te leggen. Essentieel voor de inventarisatie is dat ze `breed' wordt uitgevoerd. Omdat er in de periode 1850-1940 erg veel gebouwd is heeft de Rijksdienst voor Monumentenzorg als uitgangspunt geformuleerd dat er bij de selectie van objecten/complexen sprake moet zijn van een "herkenbare mate van representativiteit voor de cultuurhistorische ontwikkelingen van de betreffende bouwperiode in de ruimste zin van het woord".

Om het wat overzichtelijker te maken is voor de inventarisatie in de provincie Groningen een onderscheid gemaakt tussen twee categorieën objecten/complexen:

1 die objecten/complexen die een sociaal, economisch of cultuur-historisch belang vertegenwoordigen. Binnen deze categorie vallen objecten/complexen als fabrieken, scholen, kerken, bruggen, boerderijen etc.

2 die objecten die een representatief beeld geven van de **woon**bebouwing in de verschillende gemeenten.
Daarnaast kan er bij beide categorieën sprake zijn van een extra, de architectonische kwaliteit betreffende, waardering.

Als algemene regel bij de selectie van deze twee categorieën bouwwerken geldt dat ze **gaaf** moeten zijn. Dat wil zeggen, er mogen aan het bouwwerk geen ingrepen hebben plaatsgevonden die het in zijn grondvorm hebben aangetast. (Gaaf betekent dus niet per se: goed onderhouden.) Er zijn natuurlijk uitzonderingen op de regel. Het gaat dan om voorbeelden van objecten/complexen die zeer schaars zijn in de provincie als geheel of in de gemeenten afzonderlijk. Bij dergelijke voorbeelden wordt het criterium gaafheid vervangen door dat van schaarsheid/zeldzaamheid.

Hierna volgen enkele kaartjes waarop de in deze gemeente geïnventariseerde objecten met een stip zijn aangegeven (een open stip wil zeggen: dit object heeft geen eigen inventarisatieformulier; het is opgenomen op het formulier van een ander object).

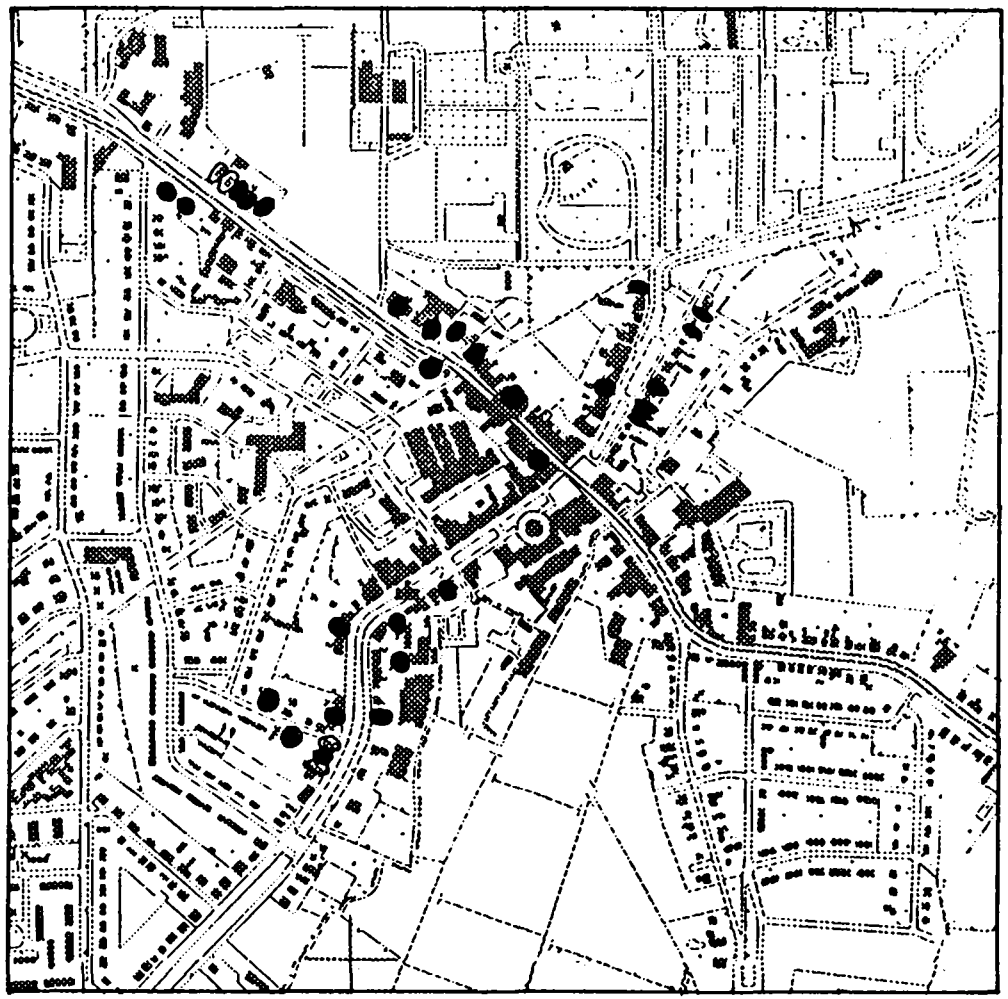

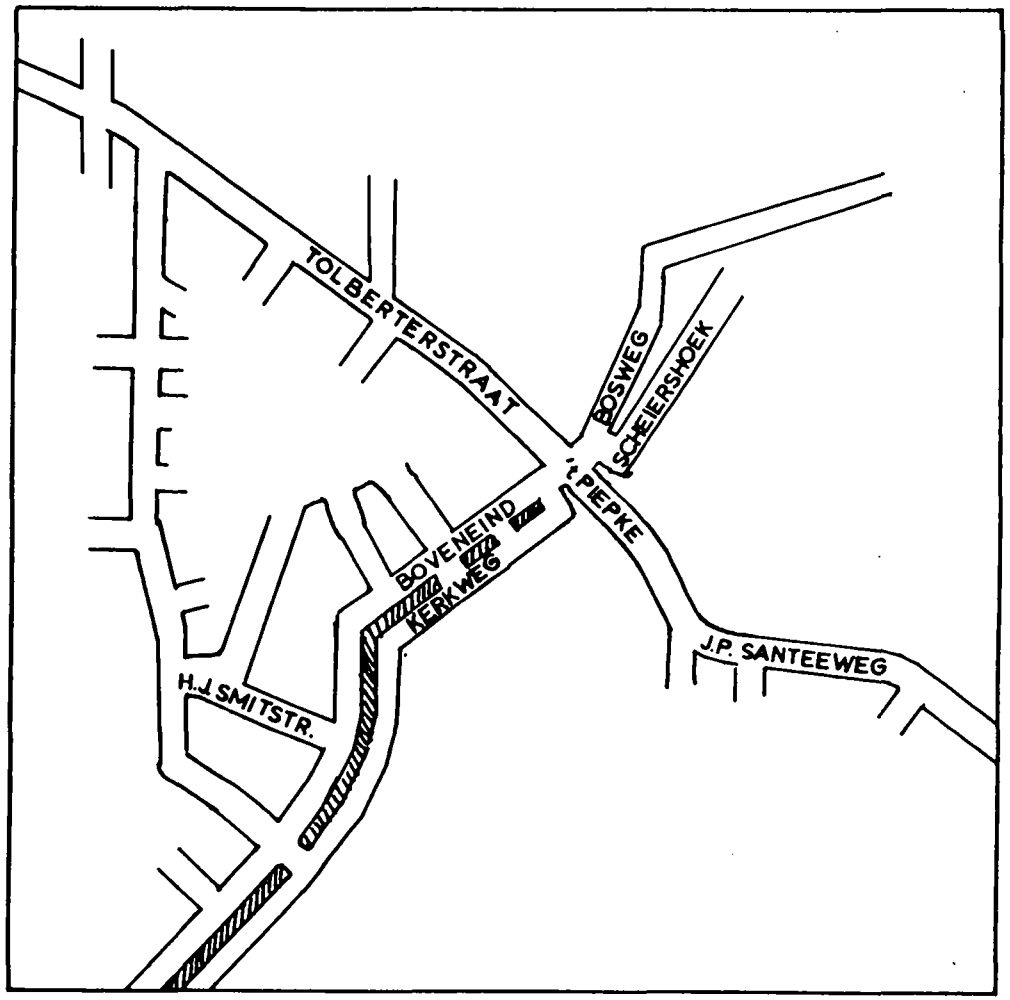
TOLBERTERSTRAAT
BOSWEG
SCHEIERSHOEK
't PIEPKE
BOVENEIND
KERKWEG
J.P. SANTEEWEG
H.J SMITSTR.

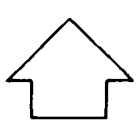

0 500m

LEEK

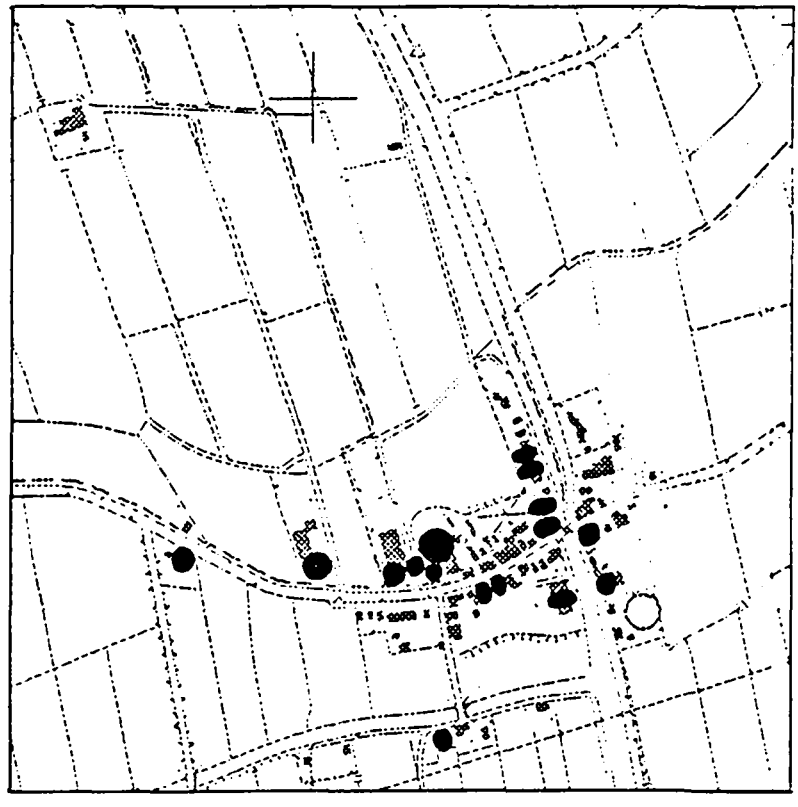

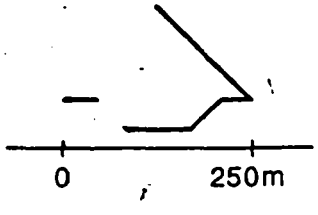

Enumatil

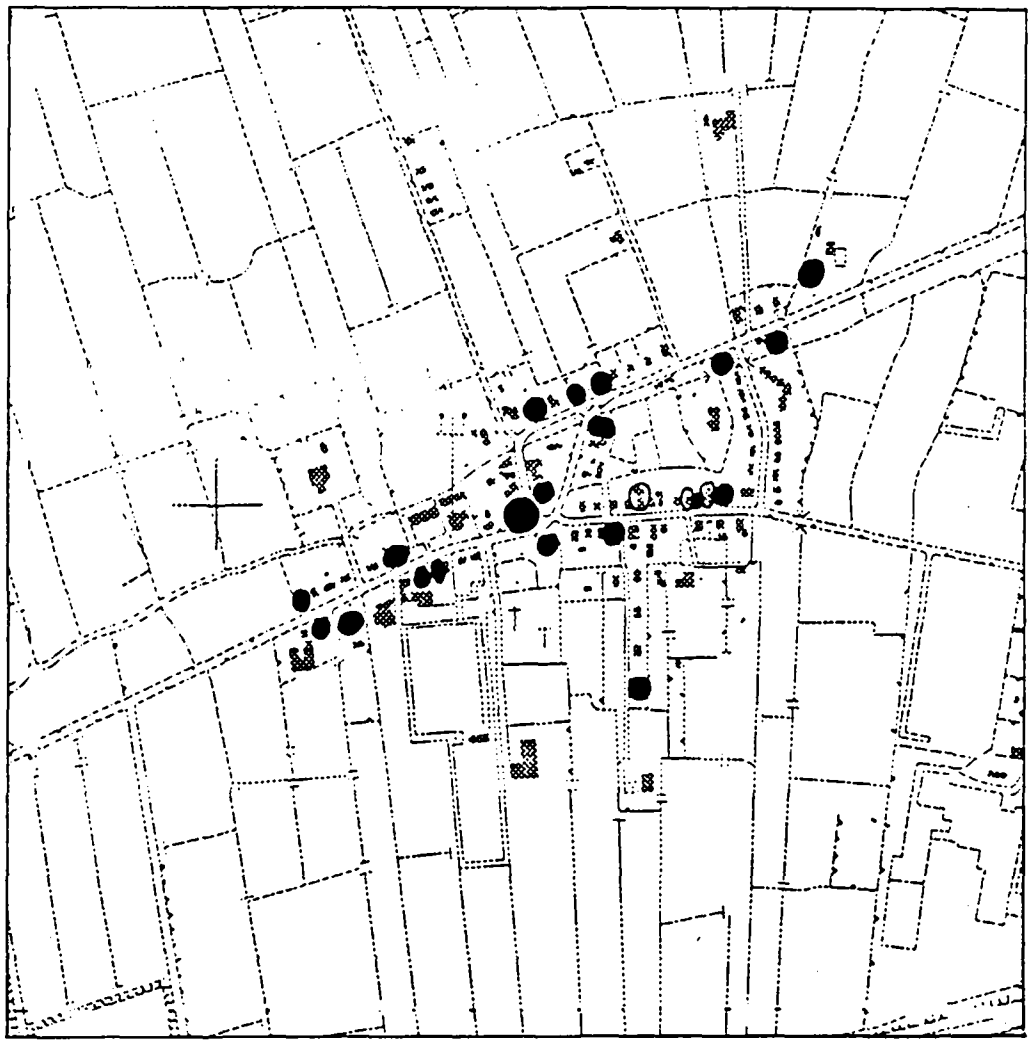

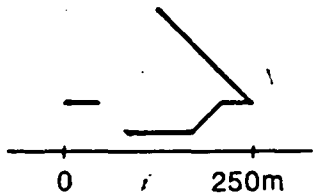

Oostwold

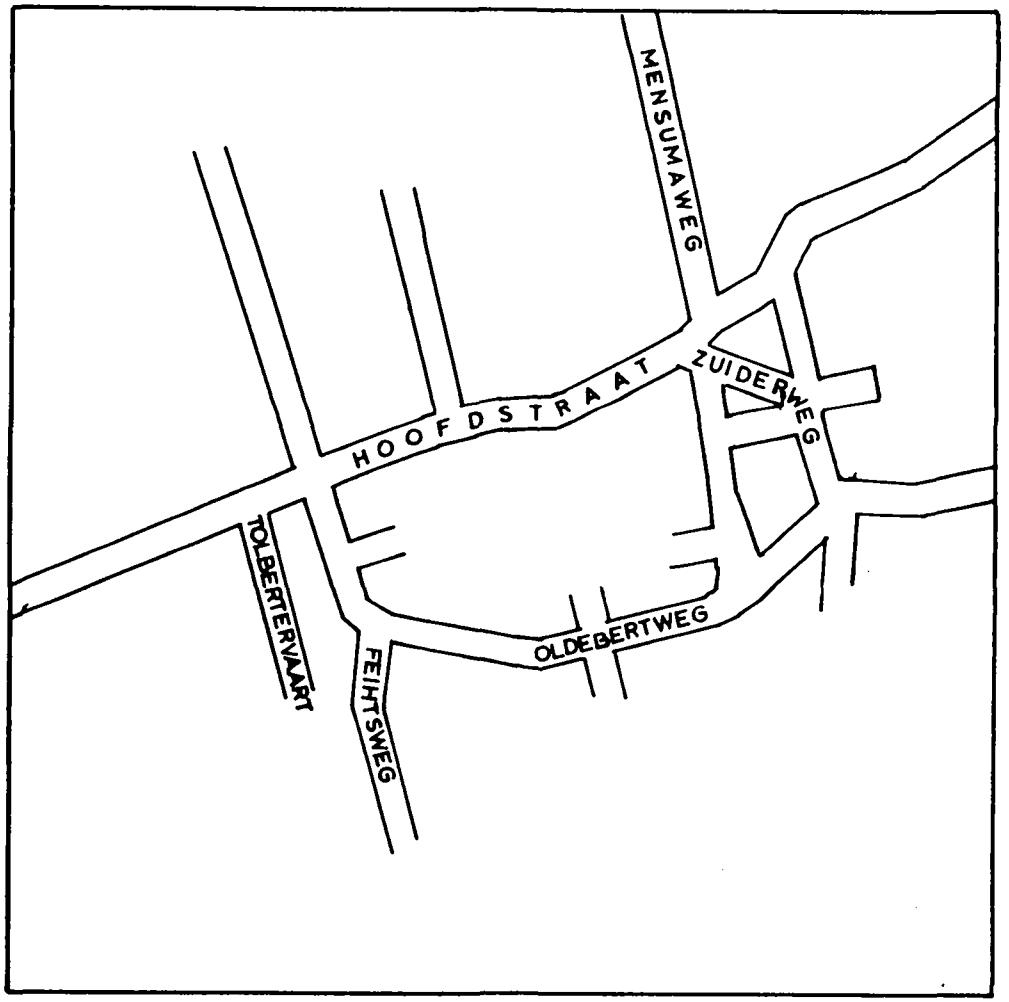
MENSUMAWEG
HOOFDSTRAAT
ZUIDERWEG
TOLBERTERVAART
FEIHTSWEG
OLDEBERTWEG

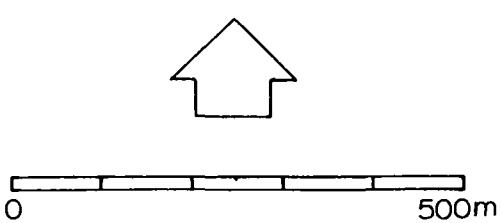
0
500m

TOLBERT

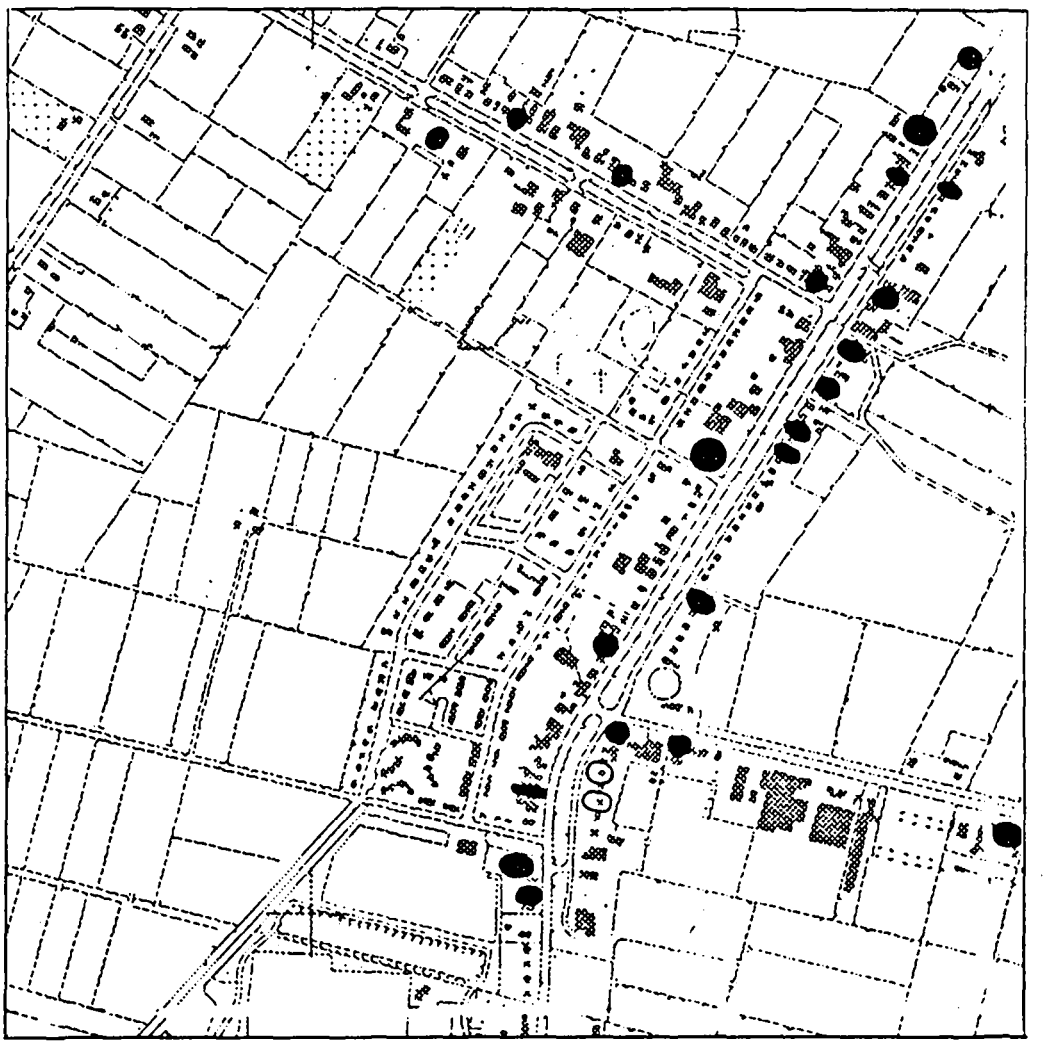

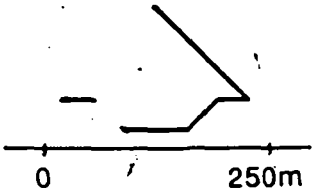

Zevenhuizen

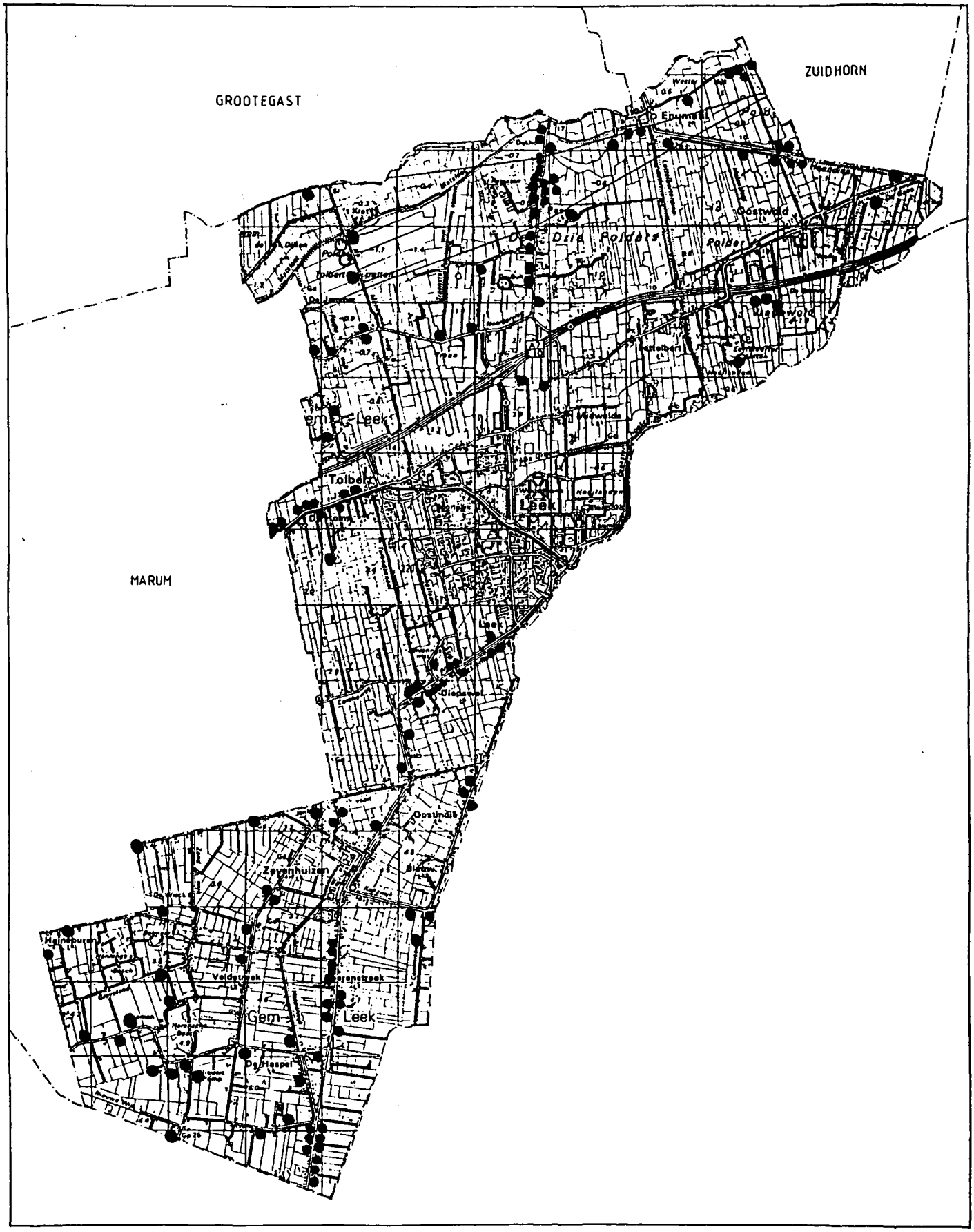

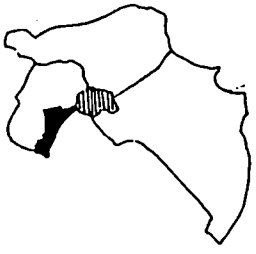

GEMEENTE LEEK

0 1 2

Literatuurlijst

- Boer, J. de, Dorpen in Groningen. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1987.

- Buro Bügel/Van de dijk bv., Het Zuidelijk Westerkwartier van Groningen. De ruimtelijke struktuur, een kultuurhistorische benadering. Groningen, 1976.

- Hartsema, D. en Mollema, W. Met de boderijders naar Groningen. Bedum, 1987.

- Hofstee, E.W., Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930. Wageningen, 1985.

- Ligterink, G.H., Tussen Hunze en Lauwers. Uitgeverij J. Niemeijer. Groningen, 1968.

- Provinciale almanak voor Groningen 1985.

- Raamplan waterwegen provincie Groningen. Provincie Groningen, 1978.

- Schroor, M., De landelijke lijn. Kavelpatronen en lineaire elementen in het Groninger landschap, cultuurhistorisch bekeken. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1987.

Kaarten

- Gemeente atlas van de provincie Groningen 1867. Kuyper, J., Leeuwarden-Hugo Suringar.

- Kaart van alle bevaarbare vaarten en kanalen in de provincie Groningen, 1:100.000

- Topografische kaart 1853, 1:50.000.

- Topografische kaart 1905, 1:25.000.

- Topografische kaart 1933, 1:25.000.